

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ „ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА”

ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Р.П. Даниляк

**Гносеологія та епістемологія:
курс лекцій (для студентів спеціальності 033 – Філософія)**

Івано-Франківськ
2016

ЗМІСТ

Вступ	3
Тематичний план дисципліни	4
Лекція 1: Предметна диференціація гносеології та епістемології.	5
Лекція 2: Пізнання як суб'єкт-об'єктне відношення.	11
Лекція 3: Класифікація та характеристика видів пізнання.	16
Лекція 4: Рівні та форми пізнання.	23
Лекція 5: Особливості наукового пізнання.	27
Лекція 6: Вплив соціокультурних факторів на наукове пізнання.	39
Лекція 7: Істина як цінність пізнавальної діяльності.	46
Лекція 8: Свідомість як предмет філософського осмислення.	54
Література до предмета	65

ВСТУП

Предмет „Гносеологія та епістемологія” читається студентам третього курсу спеціальності 033 – Філософія. В межах лекційного викладу та семінарської практики з „Гносеології та епістемології” акцент робиться на поглибленому опрацюванні ключових ідей та понять, аналізі сучасних підходів до найважливіших проблем теорії пізнання.

Курс лекцій присвячено актуальному стану розвитку філософських уявлень про суб’єкт та об’єкт пізнання, загальні особливості пізнавального процесу, види пізнавальної діяльності та, зокрема, її науковий вид, рівні та форми пізнання, істину та форми її виявлення у знанні, свідомість, Я, самосвідомість, співвідношення мислення та мови, соціокультурний вплив на пізнання, а також предметному розмежуванню гносеології та епістемології. В лекціях наголошується на існуванні класичного та некласичного тлумачення провідних проблем теорії пізнання. Зміст семінарських занять цілком корелює з лекційним матеріалом, оскільки їхня мета полягає у поглибленому вивченні матеріалу, що, як передбачається, дозволить студентам виробити власну світоглядну позицію. Завдання, які покликана вирішити пропонована дисципліна, включають не лише засвоєння певних знань з такої галузі філософії як гносеологія, але й набуття студентами вмінь опрацьовувати першоджерела та коментаторську літературу, критично мислити та висловлювати свою точку зору, застосовувати отриману інформацію при аналізі світоглядних явищ в межах професійної підготовки фахівця-філософа.

Пропоновані тексти лекцій включають також списки допоміжної літератури, використовуючи яку, студент зможе ґрунтовніше опанувати відповідний матеріал.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

№	Назва теми	Кількість годин		
		Лекції	Семінари	Самостійна робота
1.	Предметна диференціація гносеології та епістемології	1	2	4
2.	Пізнання як суб'єкт-об'єктне відношення	1	2	4
3.	Класифікація та характеристика видів пізнання	1	4	4
4.	Рівні та форми пізнання	1	2	4
5.	Особливості наукового пізнання	1	2	5
6.	Вплив соціокультурних факторів на наукове пізнання	1	2	4
7.	Істина як цінність пізнавальної діяльності	1	2	4
8.	Свідомість як предмет філософського осмислення	1	2	5
		8	18	34
Разом:		60		

Лекція 1: Предметна диференціація гносеології та епістемології.

1. Труднощі термінологічного розрізнення „гносеології” та „епістемології”.
2. Необхідність епістемологічного підходу до дійсності.
3. Гносеологізм та епістемологізм, пізнання та знання.

Труднощі термінологічного розрізнення „гносеології” та „епістемології”.

В сучасній вітчизняній дослідницькій традиції використовуються кілька термінів для позначення фундаментальної філософської дисципліни, яка покликана прояснити пізнавальне відношення людини до світу: „гносеологія”, „теорія пізнання”, „епістемологія”. Всі ці терміни з’явилися порівняно *пізно* в європейській філософії, навіть попри те, що пізнавальна проблематика виразно окреслюється ще в період високої класики античної філософії.

Термін „гносеологія” був запроваджений німецьким філософом Александром Готлібом Баумгартеном (1714-1762) у першому томі його праці „Естетика” 1750-го р. Поняття „гносеологія” він використовував як уточнення для ще одного винайденого ним терміна – „естетика”: „естетика (теорія вільних мистецтв, нижча гносеологія, мистецтво пізнання прекрасного, мистецтво міркування за аналогією) є наукою про чуттєве пізнання”.

Важливо, однак, що термін „гносеологія” був запозичений лише німецьким істориком культури Йоганном Готфрідом Гердером, тоді як у найважливіших працях видатних німецьких класиків І.Канта та Г.Гегеля, а також в А.Шопенгауера він не зустрічається, що свідчить про його маловживаність впродовж 18-19 ст. Своєрідний ренесанс термін пережив у російській та, пізніше, радянській філософії, куди потрапив за посередництвом німецького неокантіанства. Саме в цьому мовно-культурному просторі він в основному й побутує.

Поняття „теорія пізнання” вперше почало вживатися у його німецькомовному варіанті Erkenntnistheorie відразу кількома авторами (за однією з версій, його використав ще Фрідріх Шляєрмахер у лекціях з діалектики, прочитаних у 1811 р.). У найзагальнішому значенні цим словосполученням позначали „проблематику, що стосується визначення актів об’єктивації, себто таких, які дають змогу зрозуміти, як суб’єкт пізнання трансформує дані йому феномени в об’єкти пізнання”.

Нарешті, термін „епістемологія” запроваджений шотландським філософом Джеймсом Фредеріком Фер’єром (1808-1864) близько 1854 р. у значенні „дослідження джерел, природи та меж людського пізнання”. Зазнаючи серйозних та численних інтерпретацій, цей англomовний термін врешті-решт тісно прив’язується до аналітичної традиції, яка відштовхується від аналізу мови та логічної форми теорій і, таким чином, протистоїть вкоріненій у німецькій метафізиці „теорії пізнання”.

Проте, практика вживання згаданих понять настільки заплутана, що дати однозначну відповідь на питання про їхнє співвідношення є вкрай важко. Тим не менше, слід згадати про найпоширеніші позиції щодо співвідношення „гносеології”, „теорії пізнання” та „епістемології”:

- 1) деякі автори вважають, що терміни „гносеологія”, „епістемологія” і „теорія пізнання” є тотожними (наприклад, російський дослідник В.Лекторський);

- 2) якщо „гносеологія” визначається як вчення про *всезагальні* механізми та закономірності пізнавальної діяльності людини, про „знання *взагалі*”, незалежно від його конкретних форм та видів, то „епістемологію” визначають як філософську концепцію, предметом якої є *наукове* пізнання в його специфічних характеристиках (зокрема, у працях англословних авторів вживається практично тільки останній термін, оскільки більшість дослідників займаються аналізом власне *наукового* знання);
- 3) іноді „епістемологією” називають підхід до пізнання *некласичної* філософії, тоді як словосполучення „теорія пізнання” ототожнюється з осмисленням процесу взаємодії суб’єкта та об’єкта класичною філософією до німецьких класиків включно;
- 4) деякі автори схильні проводити смислові відмінності між поняттями, наприклад, визначати „епістемологію” як теорію *знання*, а не пізнання. Таким чином підкреслюється, що результатом пізнання не обов’язково є знання (як передбачає гносеологія), а може бути і хибний висновок, риторичне питання, нова проблема тощо. Тому „епістемологію” в такому сенсі можна визначити як філософську дисципліну, що цікавиться питанням *відношення* знання до дійсності та умовами істинності.

Необхідність епістемологічного підходу до дійсності.

Отже, існує група дослідників, які не лише чітко розводять терміни, але й надають кожній галузі власне проблемне поле. Зокрема, до таких дослідників належать британський філософ П.Уінч, фінсько-британський логік Георг Хенрік фон Врігт, російський дослідник Г.Щедровицький та сучасний український філософ В.Петрушенко. Окремі ідеї можна зустріти в російських філософів М.Лосського, С.Франка, М.Бердяєва.

Зокрема, П.Уінч висловлювався за створення так званої „загальної” або філософської епістемології, а Г.Щедровицькому належить ідея про те, що поряд із гносеологією має право на існування епістемологія, також він висловив думку, що епістемологія як філософська теорія *знання* з’явилася у Франції у 1870-80-их рр. як протипага до німецької гносеології як теорії *пізнання*.

В.Петрушенко відзначає, що існує багато підходів до знання, найважливішими з яких є:

- 1) **Гносеологічний** (В.Петрушенко йменує його традиційним та, імовірно, найдавнішим підходом до вивчення знання). Суть гносеологічного підходу: „основна увага приділяється процесу отримання знання через пізнавальні дії, окресленню критеріїв та способів перевірки його достовірності, вивченню структури та видів знання, особливостей його співвідношення із дійсністю, із засобами та способами пізнання, рівням та формам знань”. В контексті такого підходу знання частіше за все розглядається:
 - „в якості результату пізнавального процесу”;
 - як тотожне істині;
 - як тотожне науковому знанню.

Найбільш продуктивним гносеологічний підхід до знання виявляється при дослідженні співвідношення *змісту* та *форми* знання (тобто, того, як виражається знання).

- 2) **Онтологічний** (нетиповий, але теж досить давній). Суть підходу: з'ясування онтологічного статусу знання, тобто, з'ясування „того, чи можна розглядати знання як особливу або ж специфічну буттєву реальність, чи має воно свій особливий буттєвий корінь, чи, навпаки, постає лише формою виразу якоїсь більш важливої в онтологічному плані сутності”. Найважливіше в підході те, що знання розглядається як реальний елемент людського способу перебування у світі. Також зв'язок епістемології та онтології виявляється у спробах окреслити відмінність ментального від матеріального і всього, що з цим пов'язано.
- 3) **Екзистенціально-особистісний**. Суть підходу: якщо знання актуалізується лише через людину та її діяльність, то потрібно при вивченні знання брати до уваги фундаментальні особливості людини, особливості її становища у світі, її соціального буття, життєдіяльності, внутрішнього самовідчуття та самоідентифікації. Знання в цьому підході розглядається як:
 - „органічний елемент людського трансцендування”;
 - елемент виходу людини за межі природно-біологічної зумовленості.Найважливіше в цьому підході: він тісно пов'язує знання у всіх його виявах з процесами та наслідками людської індивідуалізації.
- 4) **Логічний** (теж є одним із найдавніших підходів, що доповнює гносеологічний). Суть підходу: дослідження знання на його відповідність правилам, законам, нормам логіки та логічному виведенню. Найбільша перевага такого підходу в тому, що він дозволяє виявити „рівні внутрішньої когнітивної рефлексії та визначити градації знання за рівнями його самоусвідомлення та свідомої внутрішньої деталізованості”. Недоліком такого підходу є те, що знання неодмінно пов'язується з еталонами, законами, стандартами, нормами логічного, і відхилення від них сприймається як помилковість, хибність, неістинність, тобто, як *незнання*.
- 5) **Психологічний** (сучасна філософська теорія знання саме від цього підходу бере багато своїх ідей). Суть підходу: дослідження зв'язків знання з основними сферами психічної діяльності – пам'яттю, мисленням, сприйманням, інтуїцією, та з нейрофізіологічними процесами, що забезпечують її протікання. Недолік цього підходу в пов'язуванні знання зі сприйманням, хоча *однозначного* зв'язку між ментальними актами та нейрофізіологічними не існує.
- 6) **Соціологічний**. Суть підходу: оскільки знання виникає та функціонує лише в суспільних умовах, необхідний специфічний підхід, який повинен бути спрямованим на з'ясування соціальних умов, засад, факторів формування та функціонування знання, на вивчення його соціальних функцій, градацій, видів, рівнів, на дослідження місця та ролі знання у соціальних процесах та соціальній історії. Особливе завдання соціологічного підходу – з'ясування того, „де і яким чином соціальні фактори людської життєдіяльності зрощуються з гносеологічними, утворюючи первинну когнітивну форму”.

- 7) **Інформаційний.** Суть підходу: „знання перш за все та у суттєвому значенні є інформацією”. Його головний недолік полягає у тому, що хоча інформація і складає важливу частину знання, але останнє не зводиться до інформації. Прагнення подати знання як „чисту” інформацію призводить до того, що губиться суб’єкт, або ж форма, через яку ми одержуємо нібито об’єктивний зміст (інформацію); а суб’єктом якраз знехтувати не можна.
- 8) **Культурологічний.** Суть підходу: оскільки знання належить до засобів культури як позабіологічної детермінації історичного процесу, то необхідно з’ясувати місце і роль знання в культурі, вплив його на історичний процес та окрему особу, взаємозв’язок знання з іншими духовними складовими культури – цінностями, символами, смислами. Безперечною перевагою цього підходу є те, що він вимагає *комплексного* підходу до знання – в єдності гносеологічного, логічного, історичного, аксіологічного тощо. Знання тут постає, з одного боку, органічним елементом культури, а з іншого, – необхідним засобом її вивчення та розуміння.
- 9) **Педагогічний** (В.Петрушенко зазначає, що він практично відсутній у філософських дослідженнях). Суть підходу: „побачити знання крізь призму складного, але єдиного процесу його продукування, зберігання, передавання та засвоєння”. Найціннішим у такому підході є акцент не тільки на змісті знання, але й на *формі* та *способі* його вираження. Разом із тим, цей підхід є проблемним, тому що в педагогічних дослідженнях акцент робиться не на когнітивних, а на психологічних пошуках (що пояснюється вивченням передусім впливу знання на освіту – як засвоюється знання, тоді як зворотній вплив – освіти на знання – майже не прослідковується, хоча насправді освітня практика впливає на відбір, систематизацію, значущість тощо знання).

Виходячи з недостатності проаналізованих підходів, набуває своєї виправданості саме епістемологічний підхід до знання, який змушений відстоювати свою відмінність, в першу чергу, від гносеологічного.

Гносеологізм та епістемологізм, пізнання та знання.

Згадані підходи можуть бути розрізнені за своїми сутнісними характеристиками, які умовно можуть бути позначені термінами „гносеологізм” та „епістемологізм”. Отже, вони відрізняються тому що:

- 1) По-перше, термін „гнозис” відноситься до кола понять, які пов’язані з визначенням, порівнянням, тоді як „епістема” передбачає зведення до певної основи.
- 2) По-друге, епістемологізм як позиція передбачає визнання знання тією першою реальністю, із якою ми маємо справу при свідомому відношенні до будь-чого.
- 3) По-третє, гносеологізм передбачає можливість спостерігати за процесами пізнання ззовні та вважати їх різновидами звичайних матеріально-природних (космічних) процесів, тоді як епістемологізм передбачає вивчення знання та пізнання зсередини когнітивних (суб’єктивних) процесів та явищ, які визнаються якісно відмінними від усіх решта процесів. У зв’язку з цим В.Петрушенко пов’язує гносеологізм з об’єктивістськими позиціями

класичної філософії, а епістемологізм – зі суб'єктивістськими акцентами некласичної.

4) По-четверте, існує невиправдане ототожнення знання з результатом пізнання. Про це докладніше.

Отже, термін „знання” є багатозначним, але у філософії (та гносеології зокрема) його найчастіше визначають так:

- це продукт практичної пізнавальної діяльності людей, що виражається у певній знаковій (мовній) системі;
- це ідеальний продукт діяльності людини та людства;
- це результат особистого досвіду, індивідуальної пізнавальної діяльності людей.

Тобто, знання однозначно визначається як результат (продукт, наслідок) пізнання, а тому робиться висновок, що немає особливої потреби для окремої дисципліни, яка б вивчала *результат*, якщо існує гносеологія як вивчення процесу. Однак, така думка тримається на трьох помилкових підходах:

- 1) підході, що подає знання як *мету* пізнання (його помилковість у тому, що знання як мета пізнання повинні бути в нас ще до самого пізнання – адже інакше, без усвідомленої мети ми не можемо почати сам процес, тобто, тут має місце логічна суперечність);
- 2) підході, що вважає знання необхідним *завершенням* пізнавального акту (його помилковість у тому, що пізнавальні акти можуть не завершитися продукуванням знання, а помилкою, проблемою, риторичним питанням, гіпотезою, невідомим тощо);
- 3) підході, що трактує пізнання як *рух* від незнання до знання (його помилковість пов'язується із так званою „замкненістю когнітивної ситуації”: все, з чим ми маємо справу, постає у формі знання; вийти за межі такої ситуації можна, хіба що вискочивши за межі людського буття; тобто, для нашої свідомості має місце лише те, що увійшло до її змісту – знання. Як наслідок, немає умовного „нуля знання”, абсолютного незнання, з якого ми стартуватимемо в нашому пізнавальному русі до знання).

З усього сказаного можна зробити наступний висновок: знання слід розглядати **не** як результат пізнання, а як те, з чого людина і починає, і чим завершує пізнання. Саме для такої особливої реальності, яка пронизує людську свідомість та поза якою свідомість існувати не може, і необхідна спеціальна дисципліна, яка б відрізнялася від гносеології, – епістемологія.

Тепер, коли ми окреслили специфіку епістемології як філософської теорії знання, повернемося до „гносеології” в класичному розумінні поняття.

Гносеологія як філософська теорія пізнання намагається дати відповіді на наступні питання:

1. Чому взагалі потрібне пізнання та як воно можливе? Яка його природа, умови та основи?
2. Яке кінцеве джерело знання? Звідки пізнання бере свій вихідний матеріал? Що таке об'єкт пізнання та який він?
3. Що таке суб'єкт пізнання та яка його роль у взаємодії з об'єктом?

4. Який зміст, форми, закономірності, особливості розвитку, суперечності процесу пізнання?

5. Що таке істина? Як співвідносяться істина та хибність? Які існують способи досягнення істини та які її критерії?

Відповіді на ці питання, по суті, складають собою структуру пропонованого навчального курсу.

Лекція 2: Пізнання як суб'єкт-об'єктне відношення.

1. „Пізнання”, „суб'єкт”, „об'єкт” як система категорій. Визначення процесу пізнання.
2. Поняття об'єкта пізнання.
3. Поняття та історична генеза суб'єкта.

„Пізнання”, „суб'єкт”, „об'єкт” як система категорій. Визначення процесу пізнання.

При розгляді пізнавальної проблематики необхідно, в першу чергу, визначити найважливіші гносеологічні поняття. Традиційно такими визнаються поняття „суб'єкт”, „об'єкт”, „пізнавальне відношення”.

„Пізнання”, „суб'єкт”, „об'єкт” утворюють систему категорій, в якій „суб'єкт” та „об'єкт” є крайніми членами, що пов'язуються через „пізнання”. У свою чергу, як *підсистема* категорій „пізнання”, „суб'єкт” та „об'єкт” розташовуються в координатах двох пар категорій:

- „можливість” – „дійсність”;
- „внутрішнє” – „зовнішнє”.

Зокрема, „суб'єкт” може поставати як „можливе”, а „об'єкт” – як „дійсне” (в об'єктивістськи орієнтованих гносеологічних позиціях, наприклад, гегельянстві), або ж навпаки (в суб'єктивістськи орієнтованих гносеологічних позиціях, наприклад, фіхтеанстві). Також, суб'єкт прилучений до пізнання із внутрішнього боку (втілює „внутрішнє” у пізнанні), тоді як об'єкт – ззовні (втілює „зовнішнє” у пізнанні). Останнє помітно вже на етимологічному рівні:

- „суб'єкт” походить від латинського „*subiectus*” – той, що лежить в основі („*sub*” – „під”; „*iaceo*” – „лежати”, „простягатися”, „бути розташованим”);
- „об'єкт” утворене від пізньолатинського „*objectum*” – той, що лежить навпроти („*ob*” – „проти”; „*iaceo*” – „лежати”, „простягатися”, „бути розташованим”).

Виходячи з цього, пізнання може бути визначене як така форма відношення (взаємодії) речей, в якій одна з „речей” набуває статусу *суб'єкта* пізнання, а всі інші речі відносно неї стають *об'єктами*. Простіше кажучи, пізнання – це відношення між суб'єктом та об'єктом. Суттєве зауваження: річ, яка стає суб'єктом, є „живою”.

В.Петрушенко відзначає, що сучасна гносеологія виділяє в понятті „пізнавальне відношення” три найважливіші аспекти:

1. Інформаційний, який передбачає, що пізнання є процесом здобування знання, створення образів, моделей та теорій дійсності.
2. Вольовий (активістський), згідно з яким пізнання визначається як прагнення оволодіти дійсністю та проникнути в її таємниці.
3. Смысловий, який означає, що пізнання є бажанням людини досягти найважливішого для неї стану досконалості в певній галузі.

Потрібно також мати на увазі, що пізнання є складним та суперечливим процесом. Складність його в тому, що воно багатостадійне, багатоаспектне, обмежене певними умовами, простором та часом. Суперечливість пізнання в тому,

що в його процесі фізичне (дійсність) перетворюється у фізіологічне (діяльність мозку та органів чуття) і психічне (відчуття, сприйняття), та, врешті-решт, в ідеальне (образи свідомості, поняття, судження тощо).

Беручи це до уваги, слід відзначити, що умовою пізнавальної діяльності є наявність трьох компонент:

- 1) світу (в безконечності форм, якостей, властивостей);
- 2) людини (як пізнавальної структури);
- 3) форм пізнавальної діяльності в людини (відчуттів, мови тощо).

Нарешті, важливість пізнання полягає у тому, що пізнавальний (когнітивний) компонент лежить якщо не в основі, то на початку людської діяльності.

Якщо пізнання є відношенням, то потрібно встановити, *що* перебуває у відношенні *до чого*. У пізнавальному відношенні йде мова про суб'єкт та об'єкт. Оскільки впродовж історії гносеологічних досліджень уявлення про суб'єкт та об'єкт неодноразово змінювалося та варіювалося від однієї філософської школи до іншої, ми розглянемо тут лише найзагальніші визначення згаданих базових категорій гносеології. Отже:

Суб'єкт – це людина, що постає вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням.

Об'єкт – це фрагмент будь-якої дійсності (природної, соціальної, психічної тощо), який не збігається в даний момент з інтелектом, що пізнає, та на який спрямована пізнавальна активність.

Особливості суб'єкта та об'єкта:

А) об'єктом може бути будь-що, навіть сам суб'єкт (в такому випадку має місце самопізнання);

Б) суб'єкт та об'єкт співвідносні: об'єкт набуває характеристик об'єкта лише відносно певного суб'єкта, тоді як суб'єкт набуває своїх характеристик лише через дію на певний об'єкт.

Важливе значення для гносеології мають також відповідні прикметники: „суб'єктивний” та „об'єктивний”. Ще один прикметник, який часто використовується у сучасній гносеології – „інтерсуб'єктивний”. Він утворений від терміну „інтерсуб'єктивність” (від латинського „між-особовість”), запровадженого феноменологією Е.Гуссерля, що позначає сенсову характеристику світу, яка продукується індивідуальною свідомістю та означає, що хоча світ як феномен є первинно „моїм” світом, він не є приватним, а розділеним між усіма свідомостями досвідом світу. В широкому значенні, „інтерсуб'єктивний” – той, що належить до сфери прикладання інтелектуальних чи інакших зусиль принаймні двох суб'єктів діяльності, а також результат таких зусиль (наприклад, інтерсуб'єктивним феноменом є мова).

Поняття об'єкта пізнання.

Поняття об'єкта пізнання є достатньо складним та неоднозначно трактованим. В широкому сенсі слова, об'єкт – це те, на що спрямоване пізнання, тобто, природний світ та світ артефактів, що оточують людину, є включеними в її діяльність та в міжлюдські відносини. Проте, сучасна гносеологія підкреслює, що „об'єкт” не слід ототожнювати з „реччю”, а те, що на рівні буденного мислення йменується „об'єктивним світом”, насправді не є тотожним „світу речей”. Мова про те, що речі володіють онтологічною самодостатністю, тоді як об'єкти актуалізуються лише в полі сприймання чи діяльності певного суб'єкта. Наприклад, вітаміни як біологічно активні речовини на рівні речового буття існували споконвіку (навіть до появи людиноподібних форм життя), тоді як об'єктами пізнання вони стали близько 100 років тому, коли були відкриті та синтезовані. Таким чином, під „об'єктивним світом” зазвичай розуміють „світ речей”, тобто, самодостатніх, незалежних від волі та сваволі суб'єкта сутностей, що нетотожній „світу об'єктів”.

У зв'язку із цим виникає закономірне питання про співвідношення „світу речей” та „світу об'єктів”: „Що ширше за своїм обсягом?”. Відповідь може бути подвійною. Виходячи з вищенаведеного прикладу, „світ речей” постає ширшим за своїм обсягом поняттям (логічно припустити, що багато явищ та навіть регіонів буття залишаються невідкритими людиною). Однак, беручи до уваги, що суб'єкт не лише фіксує об'єкти (тобто, перетворює самодостатні речі в об'єкти), але й активно творить їх, то тоді „світ об'єктів” постає, принаймні, з логічної точки зору (адже будь-яка множина об'єктів може сама набути статусу об'єкта і так до нескінченності), не лише ширшим за обсягом, але й нескінченним.

Останнє пов'язане із тим, що об'єкти різняться, так би мовити, за своїм походженням. В цьому сенсі сучасна гносеологія виділяє:

- 1) первинні об'єкти – фрагменти матеріальної дійсності, які безпосередньо чи опосередковано (спеціальними приладами) фіксуються органами чуття; це саме те, чому найчастіше приписується просторова вираженість, що призводить до ототожнення їх із речима;
- 2) вторинні об'єкти – свідомість та її образи (або, ширше, весь духовний світ людини);
- 3) третинні об'єкти – спеціально створені людиною ідеальні образи, які не мають реального відповідника, але використовуються у процесі теоретичних досліджень та при вирішенні практичних завдань (такими є поняття „точка”, „пряма” у геометрії, „ідеальний газ” у фізиці та хімії тощо).

Таким чином, якщо об'єктами постає також те, що не є реччю та ніколи нею не стане (наприклад, третинні об'єкти), то тоді „світ об'єктів” слід вважати ширшим за обсягом, ніж „світ речей”.

Об'єкт також постає родовою категорією, що групує навколо себе ряд інших понять: предмет, середовище, умови, обставини, ситуація тощо.

Суб'єкт спрямовує свої пізнавальні зусилля не на весь об'єкт відразу, а на деяку його „частину”. Тому предметом називають те в об'єкті, на що в першу чергу або в даний момент часу спрямована увага суб'єкта. „Предмет” не слід ототожнювати з „реччю” (як часто має місце на рівні буденної свідомості), оскільки

межі предмета не завжди збігаються з межами окремого матеріального утворення. Якщо річ проявляє себе у відношеннях з іншими речами через властивості, то предмет відносно суб'єкта – через ознаки. Тому слід відрізнити категоріальні тріади „предмет-ознака-відношення до суб'єкта” і „річ-властивість-відношення між речами”. В цьому контексті особливо важливо відзначити, що речі, їхні властивості та відношення існують незалежно від суб'єкта, а предмети та їхні ознаки визначають себе лише в рамках відношення „суб'єкт-об'єкт”. Ознакою може бути все, що характеризує предмет з точки зору його значущості для суб'єкта.

Нарешті, та частина об'єкта, з якою суб'єкт в даний момент чи в даному відношенні „не працює”, – це середовище, ситуація, обставини, умови тощо.

Поняття та історична генеза суб'єкта.

Суб'єкта визначають як того, хто здійснює пізнання. Однак, подібно до того, наскільки неоднозначним є поняття об'єкта, настільки ж складним є поняття суб'єкта.

Передусім, під суб'єктом розуміють не лише окрему особу, але людину як родову істоту (людство). Ширше кажучи, потрібно вести мову про:

- індивідуальний суб'єкт (що пізнає згідно з власними потребами та інтересами);
- груповий суб'єкт (що існує завдяки спілкуванню індивідів та пізнає з огляду на соціальні умови та запити);
- суспільство як суб'єкт, який не зводиться до індивідів та груп.

В історії філософії особливо помітні дві тенденції у розгляді суб'єкта:

- 1) тлумачення субстанції як суб'єкта (що особливо виразно можна прослідкувати в неоплатонізмі та залежній від неоплатонізму християнській середньовічній філософії, а також у гегельянстві);
- 2) тлумачення суб'єкта як субстанції (частково у Р.Декарта і філософів, які слідом за ним розвинули „принцип Я” – І.Канта і Й.Г.Фіхте).

Сучасне тлумачення суб'єкта бере свій початок зі здійсненого Р.Декартом протиставлення суб'єкта та об'єкта як вихідного пункту аналізу пізнання. Також значний внесок у становлення поняття „суб'єкт” І.Канта, який розкрив закони внутрішньої організації суб'єкта, розвинув вчення про категорії як форми розсудку, уявлення про родовий суб'єкт, апріорне та апостеріорне знання. Від І.Канта іде також традиція розмежування так званого „трансцендентального” та індивідуально-емпіричного суб'єктів. „Трансцендентальний суб'єкт” – це така інтерпретація суб'єкта, яка передбачає виведення характеристик об'єкта з особливостей формоутворень суб'єкта, що пізнає: згідно з І.Кантом, „розум бачить лише те, що сам створює за власним планом”. Післякантівський ідеалізм робить акцент на активній, діяльній ролі суб'єкта (аж до абсолютизації: об'єкт трактується як залежний та похідний від суб'єктивної активності – наприклад, у Й.Г.Фіхте).

Некласичні тлумачення суб'єкта відзначаються різноманітністю, варіюючись від постпозитивістського балансування між „індивідуально-емпіричним” та „надіндивідуальним” суб'єктом до розчинення суб'єкта у різноманітних структурах (структуралізм) та навіть „смерті” суб'єкта (постмодерн).

Загалом сучасна філософія визнає відносно незалежне існування суб'єкта та об'єкта, не зводячи їх одне до іншого, а намагаючись встановити їхній зв'язок та взаємодію. Об'єкт із фрагмента реальності активно перетворюється на „олюднений об'єкт”, наділяється характеристиками, що відповідають людським потребам, і сам змінюється в ході цієї взаємодії. Суб'єкт – це не абстрактна біологічна істота, а історично-соціальна особа, що розвивається. Сучасна гносеологія підкреслює необхідність всебічного вивчення закономірностей функціонування об'єкта, щоб узгоджувати з ним діяльність та практичні потреби суб'єкта.

Лекція 3: Класифікація та характеристика видів пізнання.

1. Підстави диференціації видів пізнання. Екстрасенсивне пізнання.
2. Життєво-досвідне та ігрове пізнання.
3. Міфологічне та релігійне пізнання.
4. Художньо-образне та філософське пізнання.

Підстави диференціації видів пізнання. Екстрасенсивне пізнання.

Складність та багатоаспектність пізнання знаходить прояв передусім у тому, що поділяється на різні *види* пізнання.

Підставами диференціації пізнання на види, зокрема, є:

- наявність різних форм індивідуальної та суспільної свідомості (наприклад, релігійної, наукової свідомості, свідомості митця, філософа тощо);
- різна проблематика для аналізу та подальшого вирішення (тобто, те, що вважається проблемою з точки зору одного виду, іншим видом може трактуватися як псевдопроблема);
- відмінність у методах вирішення своїх проблем;
- відмінність у способах оцінки отриманих результатів.

Існують різноманітні класифікації видів пізнання, і частіше за все їх намагаються якимось чином погрупувати. Виділяють, зокрема, життєво-досвідне, наукове, міфологічне, релігійне, філософське, художньо-образне (мистецьке), ігрове та екстрасенсивне пізнання. Цей поділ ґрунтується на різноманітності галузей людської діяльності. Досить часто у вітчизняній літературі також пропонують виділяти два головних види пізнання: наукове та ненаукове, тобто, роблячи підставою поділу відповідність пізнавальної діяльності критеріям науковості. Відразу слід відзначити, що такий поділ не зовсім виправданий, оскільки він, по-перше, дещо применшує значущість та диференційованість ненаукового знання, та, по-друге, не бере до уваги те, що деякі види володіють певними ознаками науковості, але не можуть бути однозначно віднесені до наукового знання (наприклад, філософське пізнання).

Проаналізуємо коротко найважливіші види пізнання. Види пізнання доцільно аналізувати за схемою: суб'єкт, об'єкт, найхарактерніші форми та відповідні кожному виду особливості.

Почати слід із екстрасенсивного і ось чому.

Екстрасенсивне пізнання досі не стало предметом гносеологічного аналізу повною мірою, оскільки філософи вкрай обережні у своїх оцінках таких явищ як яснобачення, телекінез, тілесний магнетизм, особливі стани людської психіки тощо. З одного боку, існують задокументовані факти, і вони не можуть бути віднесені до сфери наукового, релігійного чи деякого іншого виду пізнання, тобто, потребують виокремлення в особливу сферу. З іншого ж боку, задокументовані факти (а часто й особливості їхнього документування) або не можуть бути пояснені засобами сучасної науки та філософії, або не відповідають прийнятим стандартам науковості

або гносеологічним стандартам (що не виключає, проте, можливості недосконалості (наприклад, застарілості) самих стандартів).

Тим не менше, відповідно до схеми, *суб'єкт* екстрасенсивного пізнання:

- потребує спеціальної підготовки або ж може стати ним лише за умови наявності в нього особливих здібностей, шлях розвитку яких непрояснений;
- зазвичай не усвідомлює, не пояснює або ж приховує методологічну складову своєї діяльності;
- є авторитетним не стільки завдяки успішності своєї пізнавальної діяльності, скільки завдяки власній харизматичності.

Об'єктом екстрасенсивного пізнання виступають такі зв'язки та відношення дійсності, які не співпадають зі стереотипними очікуваннями зацікавлених в тих чи інших результатах пізнання, тобто, порушують звичну схему „причина-наслідок”, а також не фіксуються органами чуття.

Форми такого пізнання дуже важко виділити внаслідок їхньої недослідженості, хоча слід відзначити, що деякі експерти прагнуть надавати екстрасенсивному знанню науковоподібної (наприклад, поняттєвої) форми вираження, тоді як більшість або взагалі не експлікують таких форм або ж надають їм образно-метафоричних окреслень.

Найбільш характерними рисами екстрасенсивного пізнання слід вважати:

1. Орієнтацію на вирішення практичних проблем.
2. Апелювання не до нового у знанні, а до зв'язку з традицією, яка в порівнянні із сучасними здобутками екстрасенсивного пізнання подається як більш багата, глибша, ефективніша тощо.

Життєво-досвідне та ігрове пізнання.

Життєво-досвідне пізнання інакше йменують буденним, повсякденним, буденно-практичним.

Суб'єкт такого пізнання:

- є найбільшою мірою соціально заангажованим;
- не потребує спеціальної підготовки, тобто, формується спонтанно;
- починає формуватися на досвідомому рівні функціонування психіки.

Об'єктом виступають буденні соціальні міжлюдські взаємодії, а метою – успішність таких взаємодій.

Воно базується та реалізується в таких *формах*, як звички, стереотипи, уявлення, що приймаються „на віру” („очевидне”, „загальноприйняте”), цінності та значення, що приписуються речам, вірування, передчуття, прикмети, так звані „здоровий глузд” тощо, причому, ці форми володіють рецептурністю,

стандартністю, нечіткістю формулювань (що пов'язана зі ситуативністю їх застосування), емоційною завантаженістю.

Звідси, життєво-досвідне пізнання має такі характеристики:

1. Воно є безпосереднім, тобто, прямо вписаним у повсякденне життя людини, найбільшою мірою прагматичним.
2. Таке пізнання є найбільш хаотичним та неформальним, але водночас найбільш ситуативно надійним (ми можемо на нього покладатися і чинити „як всі”, „як прийнято”) та найбільш інформаційно насиченим (через таке пізнання ми одержуємо найбільше інформації, необхідної для життя в суспільстві, тоді як з науковим, філософським тощо пізнанням зіштовхуємося лише час від часу).

Ігрове пізнання почали досліджувати порівняно нещодавно. Найбільш відомі дослідження належать таким авторам, як представник феноменології О.Фінк, нідерландський історик та філософ культури Й.Гойзінга (Хейзінга), представник герменевтики Г.-Г.Гадамер.

Суб'єкт ігрового пізнання – це, в першу чергу, гравець, на якого поширюються наступні вимоги:

- дотримання добровільно встановлених правил та приборкання пристрастей;
- антиавторитаризм (всі учасники такого пізнання рівноправні як гравці, навіть якщо виконують різні ролі);
- подолання власної обмеженості та прагнення до динамічного вияву можливої повноти існування (у грі людина може бути будь-ким чи будь-чим, тоді як її реальне існування безальтернативне);
- дозвіл на довільний вихід з ігрової ситуації;
- самоусвідомлення (як необхідна умова *пізнання* через гру).

Об'єктом ігрового пізнання виступає *Можливе* як багатоманітна альтернатива Дійсному, тобто, певні *моделі* дійсних речей та явищ, які з певних причин не можуть бути розгорнуті у повноті своїх властивостей та відношень.

Форми ігрового пізнання різноманітні (наприклад, вербальні, кінетичні, аудіо-візуальні тощо), але потрібно:

- по-перше, відрізнити їх від власне ігрових форм (метою яких є насолода від самої гри, тоді як форми ігрового пізнання є інструментами власне отримання інформації);
- по-друге, враховувати, що вони у трансформованій (до прикладу, спрощеній) формі відображають *моделі* дійсності, а не саму дійсність.

Особливостями ігрового пізнання є:

1. Це вид, що може бути порівняно легко інтегрованим в інші види пізнання чи діяльності (наприклад, в науці використовують спеціальні ігрові моделі та сценарії, в яких програються складні процеси вирішення наукових та практичних проблем; гра широко використовується у навчальній, виховній, мистецькій, діловій діяльності тощо).

2. Ігрове пізнання частіше за все є локальним, оскільки зміна структури свідомості та переорієнтація на справжню свободу, що здійснюється у ньому, відбувається *без особливих емпіричних умов*. Відсутність особливих емпіричних умов означає, що гра урівнює в правах дійсне та придумане, приводячи до ситуації необмеженого числа значень. Тобто, гра – це, перш за все, гра людини дійсної та людини можливої, що занурені всередині самого гравця. Тому для ігрового пізнання непридатне традиційне суб'єкт-об'єктне відношення.
3. Ігрове пізнання (разом із мистецьким) є основним способом спілкування людини з *Можливим*.

Міфологічне та релігійне пізнання.

Міфологічне пізнання слід відрізнити від релігійного. Міфологія та різні форми релігії регулюють поклоніння тому чи іншому об'єкту. Проте, міфологія, на відміну від апофатично орієнтованої релігії (яка говорить, скоріше, чим Бог не є), намагається якимось чином описати об'єкт і тим самим забезпечити максимально можливе ототожнення об'єкта та суб'єкта культури. Головна функція міфу – забезпечення жорсткої неproblemатичної *ідентифікації* індивідів з різного роду цілостями (природою, середовищем, спільнотою), тоді як релігія „виростає” із *протиставлення* (звичайного та незвичайного, природного і надприродного, сакрального та профанного).

Про суб'єкт міфологічного пізнання можна сказати, що він:

- є соціально залученим (навіть якщо через певні причини опиняється поза фізичними межами своєї спільноти);
- прагне реалізувати себе, в першу чергу, як суб'єкт *діяльності* (оскільки цінним є лише те знання, яке використовується).

Об'єктом міфологічного пізнання постає світове ціле, але лише тією мірою, якою воно пов'язане з повсякденним життям та діяльністю.

Основна форма міфологічного пізнання – міф (переказ); допоміжну роль також виконують забобони, прикмети, знамення, сновидіння.

Особливості міфологічного пізнання:

1. Цілісний, сингулярний характер сприйняття деякого змісту, аналіз якого є татуїваним. Тобто, синтетичність, холістичність, інтегративність, неаналітичність пізнання.
2. Орієнтація на постійну присутність минулого в теперішньому, походження в сутності, речі (події) у слові та дії.
3. Міф прагне до інтеріоризації реальності – переведення незнайомого та чужого у знайоме та своє (наприклад, природні процеси інтерпретуються як соціальні; природне ідентифікується із соціальним).
4. Злитість з емоційною сферою.

5. Дійсність у міфі стає предметом пізнання лише тією мірою, якою вона визначає буденне життя. Міфологічне пізнання – це, передусім, практичне пізнання.
6. У міфологічному пізнанні успадкована від традиції „істина” повідомляється (а не розкривається), передається (а не пізнається).
7. Недиференційованість матеріального та ідеального (наприклад. Боги матеріалізуються в явищах природи), реальності та видимості (наприклад, сни теж вважаються реальними).
8. Річ у міфологічному світосприйнятті використовується, а не споглядається, тобто, є, скоріше, об’єктом діяльності, а не об’єктом пізнання.

Релігійний вид пізнання, як прийнято вважати, сформувався на основі міфологічного та зберіг деякі з його рис. Найбільшою мірою це стосується обрядової практики, а тому слід відзначити, що релігійне пізнання не є тотожним обрядовій практиці або ж культу, в якому наслідувально-діяльнісна складова виразно переважає над творчо-осмислювальною.

Суб’єкт релігійного пізнання:

- формується соціальним шляхом через такий соціальний інститут як церква;
- особистий досвід для нього явно володіє більшою цінністю, ніж колективні уявлення (аж до розриву з релігійною спільнотою).

Об’єктом релігійного пізнання є світ як те, що наділене так званими „останніми сенсами”, а також зміст життєвого завдання людини. Також об’єктом релігійного пізнання може виступати Бог.

Основна форма релігійного пізнання – віра, що відрізняється від дискурсивного (властивого науковому та філософському) типу мислення недоказовістю, неаргументованістю, часто відсутністю послідовності, деякою „власною” логікою (що, проте, не може розглядатися в якості недоліку).

Релігійне пізнання володіє наступними особливостями:

1. Пізнавальна діяльність релігійної свідомості за своєю інтенсивністю може коливатися від поверхневості та спонтанності (подібно до життєво-досвідного пізнання) до глибини, яка властива філософському та науковому пізнанню.
2. Джерелом знання для релігійної свідомості є божественне одкровення.
3. Релігійне відношення – це не те ж саме, що відношення суб’єкта до об’єкта, воно є, в основі своїй, за висловом М.Бубера, „розгортанням повідомленого нам буття” (тому воно, скоріше, *онтологічне* відношення, при якому сторони відношення умовно рівноправні як персони, суб’єкти, а не *гносеологічне*, при якому об’єкт узалежнюється від суб’єкта).
4. В релігійному пізнанні інструменти пізнання не є трансцендентними відносно об’єкта і суб’єкта, оскільки Бог пізнається „в серці” та через „любов”, якою сам є (у християнстві), тобто, об’єкт (Бог) недиференційований відносно інструмента пізнання (любові), так само, як і суб’єкт (людина) та інструмент (любов).

5. Значна роль емоційного відношення до об'єкта релігійного пізнання (любов є емоційним, а не раціональним переживанням).
6. Намагання поєднати практичне і теоретичне, вийти на питання сенсу та остаточної значущості (дати відповідь на „останні” питання).

Художньо-образне та філософське пізнання.

Художньо-образне пізнання по-інакшому йменують художнім або мистецьким.

Суб'єкт такого пізнання – це:

- в першу чергу, автор (митець), але, також, і реципієнт (слухач, глядач, читач);
- часто професіонал (оскільки цей вид пізнання вимагає професійного володіння засобами пізнання автором та навичками адекватного оцінювання пізнавальних результатів реципієнтом);
- синкретичний суб'єкт, тобто, автор виступає з позиції різних персонажів.

Об'єктом мистецького пізнання є вся багатоманітність дійсності, але не сама по собі, а через переживання, тобто, митець намагається не зафіксувати світ сам по собі, а передати *людське* (передусім та часто виключно, своє власне) ставлення до нього.

Вихідною формою цього виду пізнання є художній образ.

Художньо-образне пізнання володіє наступними особливостями:

1. Мистецьке пізнання є умовним (фантастичним, уявним) за змістом, але реальним за формою (наприклад, прозаїк передає мовними засобами цілковито сконструйований ним самим сюжет, який не має аналога в емпіричній дійсності).
2. Особлива увага до самовідчуття та інтуїції, до уяви, причому, як творця (автора), так і реципієнта (читача, глядача, слухача). Реципієнт стає ніби співтворцем мистецького твору, наділяючи його, можливо, тими сенсами, якими його не наділив сам автор.
3. Відсутність заборонених тем (такі є в інших видах пізнання: наприклад, в релігійному пізнанні не можна ставити під сумнів сам факт існування божества, оскільки тим самим суб'єкт полишає межі саме *цього* виду пізнання).
4. Єдність унікально-конкретного досвіду та всезагально-універсального (митець в конкретному образі фіксує деякі універсальні цінності, риси, збірні образи: до прикладу, Гобсек в однойменному романі О. де Бальзака є символом скупості).

Філософське пізнання.

Суб'єкт такого пізнання – це, в першу чергу, професіонал (оскільки цей вид пізнання вимагає професійного володіння засобами пізнання, наприклад, категоріальним та методологічним апаратом).

Об'єктом філософського пізнання є людське відношення до світу, тобто, світогляд.

Вихідною формою цього виду пізнання є абстрактне поняття.

Особливості філософського пізнання:

1. Відсутність заборонених тем.
2. Намагання вийти на питання сенсу та остаточної значущості (дати відповідь на „останні” питання).
3. Дискурсивний тип мислення (тобто, несуперечливий, аргументований, доказовий, послідовний, впорядкований, логічний тощо).
4. Прагнення розглядати світ з позиції належного, а не наявного.
5. Орієнтація на виявлення найбільш загальних підстав, закономірностей, зв'язків та відношень у функціонуванні дійсності.

Як підсумок аналізу видів пізнання слід відзначити такі основні тенденції:

а) жоден з видів пізнання *не володіє перевагами* перед іншими. В одних життєвих ситуаціях більшої значущості набувають одні види, в інших – інші (наприклад, індивід може ніколи не зіштовхнутися з науковим пізнанням, навіть не вміти читати, але він не зможе жити в суспільстві, не розвиваючись та не вдосконалюючись як суб'єкт життєво-досвідного пізнання; з іншого боку, до певної міри мають слухність просвітники, твердячи, що прогрес суспільства забезпечується розвитком науки та техніки). Також слід відзначити, що на практиці різні види тісно взаємодіють між собою. Наприклад, сучасне наукове знання стало наслідком кількасотлітньої активної взаємодії власне наукового, філософського та релігійного пізнання, навіть беручи до уваги, наскільки конфліктними були часом відносини між ними;

б) суспільна історія еволюціонує від використання деякого одного виду пізнання до усвідомлення необхідності їхньої взаємодії;

в) в певний період часу домінує певний вид пізнання (наприклад, в Середні віки – релігійний, за Ренесансу – художньо-образний, на сучасному етапі – науковий та, вужче, науково-технічний). Причому, якщо до середини ХХ ст. домінуючий вид прагнув узалежнити від себе інші види, а вони, відповідно, змінювалися під впливом домінуючого, то на теперішній момент вид пізнання виправдовує власне існування не через заперечення інших видів, а шляхом демонстрації їхніх меж;

г) звідси, завданням сучасної гносеології постає встановлення *меж застосування* різних видів пізнання, їхніх норм та установок.

Лекція 4: Рівні та форми пізнання.

1. Чуттєвий рівень пізнання.
2. Раціонально-логічний рівень пізнання.
3. Синтезувальний рівень пізнання.

Чуттєвий рівень пізнання.

Складність пізнання виявляється також у тому, що, окрім *видів*, виділяють також *рівні* пізнання, тобто, диференціюють його за *шляхами одержання* знання та *способами опрацювання* інформації. Відповідно до рівнів виділяють пов'язані з ними форми пізнання.

Як зазначає В.Петрушенко, традиційно, – починаючи з епохи античності, філософи виділяють чуттєвий та раціональний рівні пізнання.

Така диференціація має під собою достатні підстави, тобто, в її основі лежить:

- 1) Розрізнення *джерел* знання та пізнання: вони ініціюються,
 - з одного боку, нашою здатністю реагувати на впливи зовнішніх чинників через органи чуття;
 - з іншого боку, нашою здатністю здійснювати інтелектуальні акти в особливій сфері інтелектуального споглядання (рефлексії).
- 2) Наявність *якісно відмінних* за характеристиками і можливостями когнітивних форм та засобів нашої взаємодії зі світом (наприклад, чуттєві враження мінливі та індивідуально-неповторні, а судження та поняття – всезагальні та необхідні).
- 3) Відмінності в *онтологічному статусі* когнітивних форм (наприклад, чуттєві враження є безпосереднім свідченням реальної наявності того, що їх викликає, інтелектуальні утворення мають, за висловом В.Петрушенка, лише інтелектуальну, а не буттєву, імперативність).

Чуттєвому пізнанню надають значущість та увагу не лише представники матеріалізму, сенсуалізму, емпіризму, що пов'язують наше знання, в першу чергу, з чуттєвими даними, але й прихильники опозиційних напрямів (ідеалізму, апіоризму, спіритуалізму). Зокрема, що стосується останніх, навіть якщо вони надають пріоритет духовному перед матеріально-тілесним, то цей пріоритет визначається якраз *мірою впливу* духовного на матеріальне.

Проте, в історії філософії була присутня позиція, яка відмовляла чуттєвому пізнанню в існуванні: наприклад, радянський дослідник П.Копнін вважав, що всі людські когнітивні утворення є наскрізь пронизані раціональністю.

Чуттєвий рівень пізнання ще не творить жодного знання, але є його імпульсом, початком. Він є історично початковою сходинкою пізнання, і початковою в тому сенсі, що без чуттєвості першого контакту з дійсністю не виникає.

Характеристиками чуттєвого пізнання є: безпосередність (пряме відтворення об'єкта); наочність та предметність образів, що виникають; відтворення об'єктів на рівні явища, тобто, зовнішніх сторін та ознак.

Основними формами чуттєвого пізнання є відчуття, сприйняття та уявлення.

Відчуття постають елементарною формою людської чуттєвості. Значення їх полягає в тому, що вони є найпершою формою, в якій нам надається реальність. Якщо говорити точніше, то в кінцевому підсумку лише відчуття можуть засвідчити нам реальне існування того, з чим ми входимо в контакт.

Відчуття виникають під впливом зовнішніх подразників на наші органи чуття та відображають окремі властивості речей, самі по собі не даючи цілісної картини об'єкта пізнання.

Російський дослідник В.Лекторський називає специфічними характеристиками відчуттів такі:

- усвідомлювана даність, безпосередність (вони є результатом прямої причинної дії об'єктивних властивостей речей);
- абсолютна безсумнівність, незаперечність (цю характеристику В.Лекторський пояснює так: хоча відчуття нас „обдурюють” (наприклад, очі сприймають вертикальний предмет у склянці наче переламаним у місці контакту з водним середовищем), але ми не можемо мати сумніву стосовно самого факту відчуття (тут – зорового));
- атомарність, нерозкладуваність в якості одиниць досвіду.

Потрібно також відзначити такі недоліки відчуттів: вони мають свої межі (ми не чуємо звуків певної частоти, не бачимо деяких кольорів тощо); вони мінливі, нестійкі, відносні (залежать від стану організму та зовнішнього середовища тощо); вони не дають нам надійного критерію для розмежування суттєвого та несуттєвого.

До деякої міри ці недоліки відчуттів компенсуються у сприйняттях, які є синтезом відчуттів, при якому формується цілісний чуттєвий образ предмета в єдності його сторін та властивостей. Деякі дослідники, наприклад, В.Лекторський, вважають, що насправді наша свідомість ніколи не має справи з відчуттями як окремими одиницями чуттєвого пізнання, а лише з цілісними сприйняттями.

Уявлення – це наочне відтворення минулих сприймань за допомогою пам'яті та уяви. Це найбільш узагальнена форма чуттєвого пізнання, що за багатьма своїми характеристиками близька до форм раціонального пізнання. Образ предмета, який виникає при уявленні, відрізняється від того образу, який існував у сприйнятті (є загальнішим, біднішим), але в уявленні вже можна відрізнити суттєве від несуттєвого, а також одержати образи того, що не існує (наприклад, через уявне складання елементів реальних речей – кентавр є сполученням людського торсу і тіла коня). Це означає, що вже на чуттєвому рівні відбувається тісна взаємодія його з раціональним пізнанням.

Раціонально-логічний рівень пізнання.

Аналіз чуттєвого пізнання (особливо сприйняття та уявлення як його форм) свідчить, що вести мову про чуттєвість як компонент пізнання та знання можна лише за умови вписування її в рефлексивну інтелектуальну активність (конструктивну діяльність людського інтелекту).

Така активність, у свою чергу, нерозривно пов'язана з раціональним (раціонально-логічним) рівнем пізнання або, як він іноді йменується, з абстрактним мисленням.

Вихідною тезою при розгляді раціонального рівня пізнання має бути теза про сутнісний зв'язок раціонального та чуттєвого. З одного боку, це передбачає, що на рівні чуттєвого (особливо, сприйняття та уявлення) свідомість вже має справу також і з раціональним. З іншого боку, в самому раціональному спостерігаємо пласт чуттєвого.

Раціональний рівень пізнання здійснюється за допомогою мислення та має такі характеристики:

- раціональне пізнання спирається на результати чуттєвого;
- його об'єктом є зв'язки та відношення дійсності, які виходять поза межі конкретних речей (тобто, є вільними від образно-чуттєвої конкретності). Як наслідок, образи, що виникають на цьому рівні, володіють абстрактністю та узагальненістю, тобто, об'єкти відтворюються на рівні сутності, внутрішніх закономірностей;
- зв'язки та відношення дійсності не просто фіксуються, а співвідносяться із внутрішніми орієнтирами, ідеалізаціями, типізаціями та класифікаціями свідомості (можна навіть сказати, що абстрактне мислення може приймати до свого змісту лише те, що виправдано внутрішніми законами та вимогами його самого).

Формами раціонального рівня пізнання (мислення) є поняття, судження та умовивід. Докладний аналіз цих форм здійснює логіка, тому обмежимося лише найзагальнішими визначеннями.

Поняття – це логічний образ, який відтворює суттєві якості та відношення речей. Поняття утворюється внаслідок таких операцій з даними, отриманих органами чуття:

- порівняння (уявного співставлення одного предмета з іншими, виявлення ознак схожості та відмінності),
- узагальнення (уявного об'єднання однорідних предметів на основі тих чи інших загальних ознак),
- абстрагування (відділення першорядних ознак предмета від другорядних).

Судження – це речення, що пов'язує кілька понять та встановлює наявність чи відсутність зв'язків та відношень між предметами.

Умовивід – виведення з кількох взаємопов'язаних суджень нового, яке щось заперечує або стверджує. Умовивід виступає не безпосереднім, а опосередкованим знанням.

Головним *недоліком* раціонального пізнання виступає те, що абстрактне мислення постає відмежованим від конкретності та ситуативності, втрачаючи, таким чином, прямий зв'язок із реальністю. Тому твердження абстрактного мислення не можна безпосередньо прикласти до жодної реальної ситуації життя та діяльності.

Якщо співставити його із ситуативним і мінливим чуттєвим пізнанням, то методологічно виправданою постає вимога синтезу рівнів пізнання. Простіше кажучи, раціональне пізнання не може обійтися без чуттєвого, тому потрібно говорити не про їхнє протистояння, а про тісну взаємодію.

Синтезувальний рівень пізнання.

Тезу про необхідність виділення та дослідження цього рівня пізнання відстоює український дослідник В.Петрушенко.

Він, зокрема, зауважує, що усвідомлення завершеності пізнавального циклу, синтезованості складових знання та пізнання є досить давнім для історії філософії. Відомо, що розмірковували про це новочасні філософи, зокрема, Дж.Локк, І.Кант, Г.Гегель, неокантіанці та марксистки. Але детальне розуміння такого синтезу окреслилося нещодавно у сучасних психологічних та когнітивних дослідженнях.

Аналізуючи їх, В.Петрушенко приходиться до думки, що необхідно вести мову про своєрідні орієнтири для діяльності свідомості, які окреслюють гранично загальні умови утворення предметного змісту свідомості. Ці орієнтири можуть називатися по-різному („образ світу”, „картина світу”, „структури об’єктності”, „сенсо-структури”, „когнітивні схеми” тощо), але роль цих інтелектуальних утворень однакова, а саме, вони виступають у ролі:

А) перших очевидностей для свідомості;

Б) незмінних (ідеальних) еталонів та орієнтирів будь-яких дій;

В) *смыслового цілого*, через співвідношення з яким визначається часткове.

Зрозуміло, що таке пізнання має за сутністю першорядне значення, але виявити його можна лише шляхом усвідомленого аналізу вже наявного змісту знання.

Для синтезувального рівня характерне те, що на ньому відбувається поєднання абстрактно-теоретичного знання з наочно-практичним втіленням. Тобто, за допомогою синтезувального пізнання суб’єкт здатен пересвідчитися, чи теоретичні конструкції його інтелекту адекватно відображають дійсний стан речей. Найвиразніше це знаходить прояв у експерименті, за допомогою якого дослідник наочно (органами чуття) може пересвідчитися у правильності своїх раціональних побудов (гіпотез). Формами цього рівня є досвід, експеримент і практика.

Досвід – сукупність зафіксованих результатів взаємодії теоретичних знань та реальних життєвих умов.

Експеримент – дослідження спеціально виділених властивостей та параметрів речей у спеціально організованих умовах з можливістю врахування всіх чинників, факторів, умов, що діють на досліджувані речі.

Практика – застосування теоретичних здобутків у реальному житті з фіксацією результатів.

Як бачимо, пізнання є складним за структурою та за виявами процесом. Але складові цього процесу (види, рівні та форми) перебувають у тісній та необхідній взаємодії, яка й забезпечує реальну значущість пізнання для людського життя та діяльності.

Лекція 5: Особливості наукового пізнання.

1. Критерії розмежування наукового та позанаукового пізнання. Поняття та різновиди ненаукового пізнання.
2. Процесуальні риси наукового пізнання та критерії науковості.
3. Рівні, форми, завдання, результати та методи наукового пізнання.
4. Види наукового знання.

Критерії розмежування наукового та позанаукового пізнання. Поняття та різновиди ненаукового пізнання.

У вітчизняній літературі прийнято відрізняти науковий вид пізнання від усіх решта видів, об'єднуючи їх під рубрикою „ненаукового” чи „позанаукового”.

Але першою перешкодою на шляху розмежування є сама термінологічна невизначеність. Часто поняття „позанаукове” та „ненаукове” ототожнюються, що призводить до не виправданих узагальнень та оцінок. Тому доречним видається розглянути дві поняттєві пари: „наукове-позанаукове” та „наукове-ненаукове”.

Поняття „позанаукове пізнання” є досить широким, включаючи, по суті, всі можливі види пізнання, відмінні від наукового.

Критеріями розмежування наукового та позанаукового пізнання слід вважати такі:

<i>Критерій</i>	<i>Наукове</i>	<i>Позанаукове</i>
а) спосіб осягнення світу	Орієнтація на теоретичне осягнення	Орієнтація на практичне осягнення
б) предмет знання	Пріоритет знання про об'єкт	Пріоритет знання про суб'єкт
в) тип мислення	Домінування дискурсивного мислення	Домінування недискурсивного мислення
г) методологічний характер пізнавальної діяльності	Орієнтація на аналітичне розчленування, ідеалізацію, абстракцію	Орієнтація на цілісність емпіричної дійсності
ґ) характер знання	Наявність пласту „ чистого ” знання	Знання як посередник між людиною та світом (суспільством)

Проте, принаймні п'ять підстав вказують на те, що така демаркація не завжди виправдовує себе:

- позанаукове знання є досить-таки *неоднорідним*, про що свідчить вже хоча б виділення різних *видів* пізнання (наприклад, філософія за цією класифікацією належить до „позанаукового” знання, хоча володіє, безперечно, наукоподібними рисами – тією ж таки дискурсивністю мислення);

- деяке знання *не може* бути віднесене до інакших видів, але водночас не може бути назване науковим (хоча часто на таке звання претендує – як, до прикладу, астрологічне);
- сама наука є динамічною (те, що вчора не відповідало загальноприйнятій науковій картині світу, вже сьогодні само може виступати критерієм (взірцем) науковості);
- в межах самої науки існують внутрішні диференціації за ступенем науковості або ж наближеності до „ідеалу” (наприклад, фізика та хімія є більш „науковими”, ніж, скажімо, соціологія та літературознавство) або, як варіант, різні „ідеали” (природниче знання, математизоване, гуманітарне тощо);
- не все знання, яке орієнтується на *теоретичне* осягнення світу, може бути назване науковим.

Саме для останнього випадку варто використовувати поняття „ненаукове пізнання”. Тобто, поняття „ненаукове” позначає *теоретичні* способи осягнення світу, які близькі (або претендують на близькість) до наукового, але не є ним за іншими ознаками (деякі дослідники пропонують назву „альтернативна наука”). Таких способів теж є досить багато, тому доречно розглянути наступні різновиди ненаукового пізнання:

1. Донаукове (переднаукове), яке виступає прототипом, підставою наукового (будь-які ранні природничі, соціальні чи гуманітарні уявлення можуть мати статус донаукового знання).

Найважливішими характеристиками донаукового пізнання є:

- прикладний характер (тоді як наукове пізнання має теоретичний характер та орієнтується на пошук істини);
- з’ясування фактів, але без інтересу до причин (питання „що?” переважає над „чому?”);
- приблизний (достатній для практики) характер досліджень та результатів (відсутність прагнення до чистоти та точності).

2. Паранаукове (від грец. пара – коло, біля, при):

- в *широкому значенні*, несумісне з відомими пізнавальними стандартами (в такому випадку до змісту поняття також включають „псевдонаукове” знання),
- у *вузькому значенні*, супутні науці ідейно-теоретичні течії та вчення, які знаходяться за межами науки, але пов’язані з нею певною спільною проблематикою чи методологією. Прикладом паранаукового знання у вузькому значенні є парапсихологія, теорія факторів, віталізм (теорія ентелехії), механіцизм.

Вузьке або широке значення поняття „паранаука” залежить від того, яке саме паранормальне явище є предметом дослідження. Таким предметом можуть бути:

- феномени, відсутні в реальній практиці (спілкування з духами померлих – спиритизм);

- об'єкти, які в принципі можуть існувати („останній” динозавр – Нессі, „снігова людина”, НЛО);
- явища, що реально існують, але не отримали наукового пояснення (екстрасенсорні здібності, „Бермудський трикутник”, тибетська медицина);
- події минулого, про існування яких мало інформації, придатної для наукового аналізу (падіння Тунгуського метеориту, Атлантида);
- альтернативні концепції, протилежні загальноприйнятим у науці (наприклад, заперечення дарвінізму, теорії відносності тощо).

Для паранаукового знання характерно:

- брак емпіричних доказів;
- рекомендаційно-методологічний (а не пояснювальний) характер (наприклад, теорія факторів);
- марність гіпотези (тобто, вона нічого не додає до наукового пояснення й не торкається або не відкриває нових конкретних фактів – наприклад, теорія ентелехії);
- неможливість фальсифікації гіпотези;
- часте використання принципово відмінного від наукового термінологічно-категоріального апарату.

Слід відзначити, що паранаукове пізнання з часом може стати частиною наукового (наприклад, теорія дрейфу материків Альфреда Вегенера, концепція Тура Хайєрдала про міграцію давніх народів через океани).

3. Псевдонаукове (квазінаукове, антинаукове) – помилкове пізнання, що будується на свідомому використанні неякісно перевірених домислів, на претензійності та ігноруванні доказів, що його заперечують.

Псевдонаукове пізнання характеризується такими рисами:

- нечіткість (невизначеність, метафоричність) формулювання тверджень (приклад: цитата Раймунда Луллія);
- постановка завдань, які суперечать законам функціонування природи (наприклад, відшукання алхіміками універсального „філософського каменя”);
- ігнорування об'єктивної *диференціації* сфер та форм буття (наприклад, „філософський камінь” вирішує проблеми, що мають як *фізичну* природу (перетворення свинцю на золото), так і *духовну* (вдосконалення людської сутності); астрологи наполягають на прямому впливі фізичних явищ на соціальні та психічні).

Прикладом псевдонаукового пізнання є алхімія, астрологія, хіромантія, окультизм тощо. В цьому сенсі, поняття „наукове” та „псевдонаукове” є протилежними, що взаємно виключають одне одного. Псевдонаукова теорія не може стати науковою.

4. Спеціально-ненаукове – пізнання, відмінне від неспеціалізованого буденного, володіє специфічною оформленістю та має визначеного носія-соціальну групу. Прикладом такого знання є: народна медицина, педагогіка та метеорологія, публіцистика, різноманітні *систематизації* практичного досвіду та корисних відомостей і рекомендацій на кшталт „сімейної”, „спортивної”, „організаційно-управлінської” науки, популярної психології тощо.

Виходячи з цього, можна охарактеризувати наукове пізнання.

Процесуальні риси наукового пізнання та критерії науковості.

Взагалі, існує два способи визначення особливостей наукового пізнання. Перший спосіб – це перелік так званих процесуальних особливостей наукового пізнання. Тобто, якщо певна діяльність відповідає певним вимогам, то її можна, скоріш за все, назвати науковою.

В такому значенні, про наукове пізнання можна сказати, що його рисами є:

- наявність специфічної мови (часто формалізованої);
- прагнення відмежувати об'єкт дослідження від буденного уявлення про нього;
- спеціальна підготовленість суб'єкта наукового пізнання;
- особлива значущість спеціальних засобів впливу на об'єкт (методів);
- дискурсивний тип мислення (доказовий, послідовний, аргументований, впорядкований, несуперечливий, логічний тощо).

Проте, іноді ми не маємо змоги оцінити певну пізнавальну діяльність за цими критеріями, оскільки маємо справу з уже готовим знанням, яке претендує на статус наукового. В такому випадку його можна оцінити другим способом – за відповідністю результатів критеріям наукового знання.

Отже, критеріями (ознаками) наукового знання є:

1. **Обґрунтованість.** Вона вважається головною внутрішньою ознакою наукового знання, оскільки вказує на власну природу знання, безвідносно до інших форм свідомості (віра, наприклад, необґрунтована, але володіє іншими, так званим зовнішніми характеристиками). Обґрунтованість виражається через логічну імплікацію $A \rightarrow B$. У свою чергу, вона має наступні зовнішні ознаки, які виступають іншими критеріями науковості:
2. **Експліцитність.** Тобто, знання може виражатися у явному для інших суб'єктів вигляді (іноді цю властивість називають „здатністю до об'єктивізації”). Тому знання, яке наполягає на езотеричності, потаємності тощо не може вважатися науковим.
3. **Загальнозначущість.** Тобто, визнання знання не лише певною групою людей, а, в перспективі, „всіма” – негерметичність знання.
4. **Референтність.** Тобто, віднесеність знання до певного референта (залежність від нього) – „знання про щось”. Це також передбачає, що знання може бути інтерпретоване, тобто, розглянуте на деякій предметній області, застосоване до неї.

5. **Валентність.** Тобто, можливість приписати знанню деяку якість, значення: „хибно”, „істинно”, „невизначено”.
6. **Фальсифікованість** – теоретична можливість заперечення наукової теорії емпіричним експериментом (критерій вважається необхідним, але не достатнім).
7. **Рефлексивність.** Тобто, можливість мати знання про знання, наприклад, придатність знання для побудови на його основі метамови. Також до змісту рефлексивності належить прозорість методології, усвідомлення її суб’єктом та здатність продемонструвати іншим суб’єктам науки.
8. **Системність.** Здатність знання бути вписаним без суперечності у систему раніше створеного знання.

Рівні, форми, завдання, результати та методи наукового пізнання.

Рівні наукового пізнання, їхні специфічні особливості та завдання дещо відрізняються від рівнів пізнання загалом. В науковій літературі прийнято підкреслювати цю специфіку навіть на термінологічному рівні. Тому виділяють наступні рівні наукового пізнання:

- емпіричний
- емпірико-теоретичний
- теоретичний

До особливостей **емпіричного** рівня належать:

- 1) він базується на безпосередній взаємодії дослідника з об’єктом, за яким спостерігають та з яким здійснюють експерименти (щоправда, безпосередність взаємодії в цьому випадку не виключає дослідження об’єкта за допомогою приладів);
- 2) емпіричні об’єкти – це особливі абстракції, які фіксують собою набір якостей та відношень, що існують в дійсності (наприклад, „траєкторія” у фізиці);
- 3) він виявляє явища (факти) та їхні зв’язки.

Основним завданням емпіричного пізнання є фіксація, нагромадження та первинна обробка фактів. Саме факт є формою емпіричного наукового пізнання, а певні форми їхнього зведення (класифікації, типології фактів) є результатом емпіричного пізнання.

Методами, що найчастіше використовуються в емпіричному пізнанні, є:

- спостереження – такий спосіб дослідження речей, процесів тощо, коли дослідник не втручається в хід їхнього протікання та розвитку. Цей метод дає об’єктивну картину досліджуваного, але таке знання володіє поверхневістю внаслідок пасивності дослідника. Спостереження буває безпосереднє та опосередковане;
- вимірювання – процес, що полягає у визначенні кількісних значень тих чи інших властивостей явища за допомогою спеціальних технічних приладів;
- опис – перелік якостей досліджуваного явища, класифікація зібраних даних, типологізація тощо. Може бути хаотичним чи цілеспрямованим, повним та неповним, кількісним та якісним тощо;
- порівняння – встановлення відношень між явищами за певними визначеними підставами, з метою виявлення спільних та відмінних ознак;

- експеримент – науково поставлений дослід, цілеспрямоване вивчення викликаного дослідником явища в умовах, що можуть бути точно враховані, коли є можливість слідкувати за ходом зміни явища, активно впливати на нього за допомогою цілого комплексу різноманітних приладів та засобів і відтворювати це явище щоразу за тих самих умов. Експерименти розрізняють: дослідницькі (дають змогу виявити в об'єкта нові, раніше невідомі якості), спрямовані на перевірку, підтвердження тих чи інших теоретичних побудов, спрямовані на здійснення (застосовуються для вирішення певної проблеми за принципом „пан або пропав”), кількісні (спрямовані на встановлення точних кількісних залежностей у досліджуваному явищі), якісні (мають пошуковий характер та дають змогу виявити вплив тих чи інакших факторів на досліджуване явище).

Емпірико-теоретичний рівень у практиці наукових досліджень часто „зливається” з емпіричним та „перетікає” в теоретичний, тобто, він не завжди може бути диференційований.

Завданням емпірико-теоретичного рівня є поглиблене опрацювання отриманих фактів.

Методи, які використовуються на цьому рівні – це так звані загальнологічні (аналіз, синтез, аналогія, дедукція, індукція, екстраполяція тощо) та загальнонаукові (ідеалізація, формалізація тощо):

- аналіз – розкладання досліджуваного на складові частини та дослідження цих частин;
- синтез – з'єднання частин розчленованого раніше в процесі аналізу предмета і вивчення взаємозв'язків частин у єдиному цілому;
- аналогія – виявлення схожості та відмінності між предметами у певному відношенні; перенесення властивостей з одних об'єктів на інші на підставі такої схожості чи відмінності;
- дедукція – виведення із загальних тез окремих висновків;
- індукція – виведення з окремих явищ загальних закономірностей;
- екстраполяція – перенесення якісних та кількісних характеристик з однієї предметної галузі на іншу; екстраполяція постає єдністю індукції та аналогії;
- ідеалізація – процес створення так званих „ідеалізованих” („чистих”) понять, яким поряд з реально суцільними ознаками притаманні такі, що в „чистому” вигляді не зустрічаються;
- формалізація – переведення деякого змісту, початково поданого природною мовою, у штучно-символічну форму.

Теоретичний рівень наукового пізнання характеризується такими особливостями:

- 1) він не базується на безпосередній взаємодії дослідника з об'єктом;
- 2) теоретичні об'єкти володіють не лише тими ознаками, що виявляються в дійсності, але й тими, яких немає – це конструкції розуму, здобуті через мисленнєвий експеримент та побудову теорій (наприклад, „ідеальний” квадрат);
- 3) він встановлює закони та закономірності.

Завданнями теоретичного пізнання є рух від постановки проблеми через формулювання та перевірку гіпотез до відкриття закону та формування наукової теорії.

Формами теоретичного пізнання є проблема, гіпотеза, теорія (іноді також додають концепцію, науково-дослідну програму тощо).

Найпоширенішими методами теоретичного пізнання називають:

- аксіоматико-дедуктивний: спосіб побудови теорії, при якому в основу кладуться твердження, що не потребують доведення (аксіоми, постулати), з яких шляхом доведення (доказів) виводяться усі інші твердження (теореми);
- гіпотетико-дедуктивний: формулювання гіпотез, що пояснюють сукупність фактів, виведення з гіпотез часткових тверджень та їхнє пояснення;
- теоретичне моделювання: побудова моделей за допомогою математики, семіотики тощо, вивчення її властивостей та перенесення на об'єкт дослідження;
- сходження від абстрактного до конкретного: виділення елементарних характеристик фактів та зведення їх в єдину систему тверджень;
- поєднання історичного та логічного: дослідження історичного розвитку певного явища з виділенням необхідних зв'язків та відношень і зведенням їх до єдиної системи тверджень;
- системно-структурний: вивчення об'єкта за елементами структури та їхніми взаємозв'язками.

Види наукового знання.

Питання класифікації наукового знання на даний час залишається дискусійним. Це пов'язано:

- з великою кількістю наукових дисциплін, які необхідно класифікувати;
- з поширеністю *міждисциплінарних* досліджень та *некласичних* дисциплін, які вибудовуються на межі кількох класичних (наприклад, прикладна лінгвістика, соціобіологія тощо);
- з наявністю різних *підстав* класифікації наук.

Зокрема, наукове знання класифікується за такими *підставами* (за Віктором Ільїним та Анатолієм Калінкіним (Природа науки: Гносеологічний аналіз, М., 1985)):

- за способом відображення сутності знання: феноменалістське (описове), яке характеризується якісним аналізом, та есенціалістське (пояснювальне), яке будується з використанням кількісних методів;
- за відношенням до діяльності тих чи інших суб'єктів: дескриптивне (описове) та прескриптивне (нормативне), яке містить приписи, прямі вказівки до діяльності;
- за функціональним призначенням: фундаментальне, прикладне та розробки;
- за групами предметних областей: математичне, природниче, гуманітарне, технічне;
- за пріоритетним методом (класифікація неокантіанців): номотетичні (науки про природу) та ідіографічні (науки про дух).

Цікава класифікація була запропонована російським дослідником Олександром Івіним, який намагається розташувати традиційну класифікацію наук за групами предметних областей в контурах двох пар критеріїв розмежування (тобто, проектуючи її на класифікацію за пріоритетним методом):

- тяжіння до використання *абсолютних* або *порівняльних* категорій;
- орієнтація на опис або оцінку.

Відповідно до схеми:

А) природничі науки використовують порівняльні категорії (наприклад, часовий ряд „раніше-пізніше-одночасно”, просторовий ряд „ближче-далі”) і тяжіють до опису;

Б) соціальні науки використовують порівняльні категорії, і тяжіють до оцінки;

В) гуманітарні науки використовують абсолютні категорії (наприклад, часовий ряд „було-є-буде”, просторовий ряд „тут-там”) і тяжіють до опису (як історія) або до поєднання опису з оцінкою (наприклад, психологія);

Г) нормативні науки (етика, естетика, мистецтвознавство тощо) використовують абсолютні категорії, і тяжіють до оцінки (формулюють норми).

Найбільш повною на сьогодні класифікацією наук за видами є наступна:

- природничі
- інженерно-технічні та технологічні (техніко-прикладні)
- логіко-математичні (інструментальні, точні, формальні)
- соціально-гуманітарні (соціальні та гуманітарні, гуманітарні та соціально-економічні).

Попри те, що соціальні та гуманітарні науки дуже близькі (що й дозволяє звести їх до єдиного виду наукового знання), між ними існують також відмінності (згідно з В.Є.Кемеровим):

- методологічні: соціальне тяжіє до *загальнонаукових* чи *природничонаукових* стандартів дослідження, гуманітарне – до власних *специфічних* прийомів дослідження;
- логічні: соціальне прагне виявити *загальне*, гуманітарне – прагне досягнути *одиничне*, унікальне, індивідуальне;
- гносеологічні: соціальне тяжіє до *об’єктних* пояснень, гуманітарне – до опису конкретних *суб’єктів* суспільно-історичного буття.

Технічні науки та інструментальні були виділені в якості окремих видів знання порівняно нещодавно й суперечки щодо їхнього статусу та особливостей все ще дуже актуальні. Окреслимо коротко їхню специфіку.

Технічні науки, як прийнято вважати, сформувалися значною мірою на ґрунті природничих, а тому їхня специфіка традиційно виявляється у співставленні з останніми. Отже, специфіка технічних наук:

- їхнім предметом є закономірності створеної людиною „другої природи” – техніки;
- вони засновані на *відтворенні* прийнятих в окремій області науки принципів та правил;
- оцінюються не лише на *істинність*, але й на *ефективність* (звідси, прагматичність методу технічних наук як орієнтація не на пізнання сутності явища, а на конкретний практичний результат);

- реальність технічних наук є більш складною, ніж реальність природничих (оскільки не може елімінувати складну взаємодію фізичних факторів), але, водночас, менш абстрактною та ідеалізованою;

- якщо природничі науки використовують *поняття* (фізик вивчає „швидкість”), то технічні – *концепт-цінність* (інженер розраховує швидкість з огляду на надійність, результативність, ефективність).

Іноді в складі технічних наук виділяють *технологічні*, які спрямовані на опис функціонування конструкцій, технологічних операцій тощо, тобто, фіксують динамічний аспект застосування техніки.

Прикладом точних (формальних, інструментальних) наук є математика, логіка, теоретична інформатика, статистика, теорія систем, теорія прийняття рішень, теорія інформації, кібернетика тощо. Особливостями точних наук називають:

- предметом їхнього вивчення є кількісно точні закономірності;
- результатом їхніх досліджень є конкретне число (символ, код, фігура тощо);
- логічна та методологічна незалежність від емпіричних методів (тобто, абстрактність підходу до досліджуваного явища);
- широке застосування в інших – головно, в природничих та соціальних – науках.

Окремо розглянемо проблему співвідношення природничо-наукового та соціогуманітарного знання.

Наука в сучасному розумінні слова сформувалася у період Нового часу. Хоча історія наукових уявлень сягає античних часів, саме в Новий час наука стає основоположною (конститутивною) складовою світогляду. Це було пов'язано з багатьма причинами як соціально-історичного, так і світоглядного плану. Важко сказати, що більше вплинуло на зростання важливості наукового осягнення світу – чи соціальні зміни, чи світоглядні.

ПН та СГ знання почали формуватися приблизно в один час, але **сучасний** образ *природничих* наук сформувався швидше, ніж соціальні та гуманітарні знання. Річ у тім, що у зв'язку з потребами, які виникли в період Нового часу, на передній план виходить здатність наукового знання забезпечити вирішення *практичних* завдань, яку змогло виробити експериментальне природознавство. СГ знання традиційно вважалося сферою „теоретичних” розвідок, а тому, за визначенням, не підходило під нове визначення науки, яке сформувалося у Новий час.

Однією з найважливіших причин утвердження цінності ПН пізнання В.Розін називає соціальні потрясіння Нового часу разом із посиленням секуляризаційних процесів. Тобто, у відповідь на усвідомлення нерозумності безпосередньо спостережуваної дійсності (наприклад, соціальних процесів), в людини Нового часу виникає потреба „привести” таку дійсність у відповідність зі світом порядку, який осягається розумом. Образ такого світу могло вибудувати природознавство.

Формування сучасного образу соціальних та гуманітарних наук пов'язане, з одного боку, зі зростанням значущості особистості та приватних форм життя у ХІХ ст., а з іншого – з боротьбою окремих дослідників зі спробами поширити ПН підхід на людину, суспільство, культуру тощо.

Як наслідок, починаючи з середини XIX ст., доцільно вести мову про дві провідні позиції щодо співвідношення природничо-наукового та соціогуманітарного пізнання:

- *редукція* СГ пізнання до ПН („натуралістика”, згідно з В.В.Ільїним), що виявляється у некритичному запозиченні ПН методів, що неминуче призводить до одного з різновидів редукціонізму: фізикалізму, фізіологізму, біхевіоризму, енергетизму тощо;
- *протиставлення* ПН та СГ пізнання („гуманітаристика”, згідно з В.В.Ільїним), що виявляється у абсолютизації специфіки СГ пізнання, яка супроводжується дискредитацією „точних” наук.

Якщо перша позиція ґрунтувалася на очевидних успіхах ПН пізнання в період Нового часу, то позиція протиставлення – на доволі суттєвих відмінностях між ПН та СГ пізнанням.

Відмінність між ПН та СГ пізнанням встановлюється за різними підставами:

- А) за об’єктом
- Б) за предметом
- В) за методом
- Г) за цілями

За об’єктом ПН та СГ пізнання відрізняються наступним чином:

1. Об’єктом ПН пізнання є *природа*; СГ – *людська діяльність*, її форми та результати (витвори людського духу, тобто, витвори мистецтва, мова, соціальні інститути тощо, або *тексти*, або *культура*).
2. В ПН пізнанні природа виступає об’єктом, *незалежним* від суб’єкта; в СГ – суб’єкт, по суті, досліджує *самого себе*.
3. ПН пізнання: природа – *позаісторична*; СГ: культура – *історичний* процес створення все новіших та досконаліших форм значущостей та сенсів.
4. ПН пізнання: природа – царство *необхідних* законів; СГ: культура – продукт *вільної* діяльності людини.
5. Об’єкт ПН пізнання вважається умовно *незмінним*, знання про нього змінюється; в СГ пізнанні еволюція знання відображає еволюцію об’єкта.

За предметом:

1. ПН пізнання орієнтується на виявлення *каузального*, тобто, *причинно-наслідкових* відношень та взаємодій; СГ – *нормативного*, тобто, детермінованого цінностями, нормами та ідеалами (або відношення між *знаком* та *позначуваним*). Звідси також впливає те, що ПН пізнання прагне окреслити межі єдиної системи, *всередині* якої працює каузальний ланцюг; СГ пізнання намагається з’ясувати можливість та міру *зовнішніх* впливів на досліджувану систему.
2. ПН пізнання орієнтується на виявлення *суцього* (*наявного*, буття); СГ – *належного*, ціннісно навантаженого.
3. ПН пізнання орієнтується на *встановлення фактів* [як елементів об’єктивного світу]; СГ – на *розкриття сенсів* (чому та з якою метою людина створила

дещо), які є результатом інтелектуальної активності, інтерпретації, прояснення, конструювання.

За методом:

1. Для ПН пізнання властиве чітке суворе *розмежування* між суб'єктом та об'єктом; для СГ – орієнтація на їхній *взаємозв'язок* та *взаємозалежність* (причому, врахування того, що об'єкт залежить від засобів та умов спостереження).
2. Головною операцією ПН пізнання є *пояснення* [окремих випадків загальних законів]; СГ – *розуміння* [явищ шляхом осягнення сенсу], тобто, конкретно-історичне та телеологічне пояснення, яке враховує цілі та мотиви.
3. ПН пізнання *заперечує* історичний релятивізм природних закономірностей; СГ – *бере до уваги* історичну визначеність людської діяльності.
4. В ПН пізнанні дослідник орієнтується передусім на *кількісні* показники; в СГ – на *якісні*.
5. В ПН пізнанні *емпірична* компонента дещо переважає над теоретичною; в СГ – *теоретична* компонента дещо переважає над емпіричною.

За цілями:

1. Метою ПН пізнання є відкриття та формулювання *загальних* законів; метою СГ – пізнання *унікальних, індивідуальних, неповторних* явищ культури.
2. Для ПН пізнання важливим є *передбачення нових* явищ і процесів на основі відкритих закономірностей; для СГ – *впорядкування наявного* відповідно до нормативно-ціннісної схеми.
3. ПН пізнання орієнтується на використання на *практиці* пізнаних закономірностей (через техніку та технології); СГ – на розвиток людської духовності (на збагачення сфери *теоретичного* знання).

Щоправда, сучасна ситуація дещо відрізняється від тієї, в якій сформувалися основні відмінності між ПН та СГ пізнанням. Якщо у ХІХ столітті позитивісти очікували, що зразком, до якого повинні тяжіти та, врешті-решт, прийти всі науки, є природничі дисципліни, то на межі ХХ-ХХІ ст. все більш очевидною стає залежність природничих досліджень від парадигми СГ пізнання. Зокрема, це виявляється у таких моментах сучасних природничих досліджень:

1. Еволюціонізм поширюється на всі області дослідження (від мікросвіту до мегасвіту), тобто, природа вже *не* розглядається як *позаісторична*.
2. Втрачає легітимність та беззаперечність суб'єкт-об'єктне *протиставлення*, тобто, спостережувана природа розглядається не як природа сама по собі, а як те, що виявляється завдяки людському способу постановки питання про неї.
3. Опозиції, за якими раніше диференціювали ПН та СГ пізнання – „необхідність – свобода”, „причинність (каузальність) – цільовий підхід (телеологія)”, „фактичне – належне” – *зближуються*.
4. Методологічні операції, які використовуються і в ПН пізнанні, і в СГ, мають, за висловом А.Івіна, *описово-оціночну (дескриптивно-прескриптивну)* природу.

Таким чином, попри очевидну відмінність між ПН та СГ пізнанням, на сучасному етапі розвитку науки немає підстав заперечувати легітимність одного чи другого. Слід шукати можливості взаємного збагачення методології як природничого, так і соціогуманітарного пізнання, але без редукування одного до іншого.

Лекція 6: Вплив соціокультурних факторів на наукове пізнання.

1. Рівні соціокультурного впливу. Соціальний характер наукової раціональності.
2. Особливості соціокультурного впливу на поведінку дослідника, зміст наукових тверджень та стандарти науковості.
3. Фактори соціальної детермінації істини. Поняття „соціально узаконена істина”.

Рівні соціокультурного впливу. Соціальний характер наукової раціональності.

Питання соціокультурного впливу на пізнання з особливою силою підіймається у філософії ХХ ст. Причому, це робиться зі специфічної точки зору: з позиції протиставлення наукового та ненаукового (позанаукового) знання. Річ у тім, що якщо соціокультурний вплив на буденне, релігійне та інші види пізнання завжди був чимось самоочевидним, то стосовно наукового він тлумачився доволі неоднозначно.

Наприклад, згадаймо Ф.Бекона. Він намагається провести демаркаційну лінію між науковим та ненауковим знанням, тобто, між істинним та неістинним. І робить це через окреслення помилок, які сприяють формуванню неістинного знання: так званих „ідолів”. Три з чотирьох „ідолів” („ідоли печери”, „ідоли ринку”, „ідоли театру”) тією чи інакшою мірою пов’язані з впливом соціокультурних факторів: „ідоли печери” – це помилки, що робляться, виходячи з нашого рівня виховання, освіти, нашого оточення; „ідоли ринку” – помилки, пов’язані з неправильним використанням мови, „ідоли театру” – це орієнтація на авторитети, на традицію. Істинне знання (а таким, згідно з Ф.Бекеном, можна назвати лише наукове знання) – це те, яке не залежить від таких ідолів, тобто, можна продовжити, від соціокультурних факторів.

Проте, сучасна гносеологічна позиція характеризується визнанням соціокультурного впливу не лише на позанаукові види пізнання, але й на наукове.

Зокрема, російська дослідниця Є.Мамчур вважає, що є підстави вести мову про три рівні впливу суспільства та культури на наукове пізнання, які різняться способом та інтенсивністю дії:

а) соціокультурна *природа* пізнання. В контексті такого твердження передбачається, що *суб’єкт* і такі *засновки* пізнавальної діяльності, як мова, комунікативні структури, знання тощо мають соціальний характер.

б) соціокультурна *обумовленість*. Це твердження передбачає, що має місце *проникнення* соціокультурних факторів у *зміст* знання, тобто, соціокультурні фактори впливають на:

- постановку та вибір проблем;
- висунення гіпотез;
- способи обґрунтування та стандарти розуміння;
- прийняття базових онтологічно-методологічних принципів тощо.

в) соціокультурна *детермінація*. В межах такого бачення йде мова про *узалежнення* пізнання від соціокультурного контексту. Відносно науки така позиція

виявляється в тому, що науці відмовляють в самостійному когнітивному змісті, який міг би бути відділеним від більш загальних соціокультурних факторів, тобто, зміст наукових знань (теорії, закони тощо) – це лише соціальні конструкції, похідні від більш загальних соціокультурних структур.

Як зазначає автор, наявність першого та другого рівнів не викликає сумнівів, та, як наслідок, визнається багатьма дослідниками, тоді як третій є дещо проблематичним (зокрема, на його існуванні наполягають представники так званої „сильної програми” соціології знання (науки) Девід Блур, Баррі Барнс, Майкл Малкей).

Безвідносно до позиції того чи іншого дослідника, більшість із них погоджуються із тим, що соціокультурного впливу зазнає, передусім, сама *наукова раціональність*, яка лежить в основі наукової пізнавальної діяльності.

Такий вплив можливо прослідкувати на рівні трьох *аспектів* наукової раціональності, якими є:

а) стиль мислення.

Поняття „стиль мислення” є доволі нечітким. Під ним у наукознавстві мають на увазі сукупність інтуїтивно сприйраних рис мислення, що відрізняють одного суб’єкта пізнання від іншого на індивідуальному, груповому чи суспільному рівнях. Тобто, особливий стиль мислення проявляється у специфічних:

- онтологічних (наприклад, уявлення про причинність, співвідношення матеріального та ідеального);
- теоретико-пізнавальних (співвідношення суб’єкта та об’єкта, теорії та практики);
- логіко-методологічних (конкретні використовувані методи) підставах діяльності дослідника, дослідницької групи або цілої наукової традиції.

Стиль мислення, без сумніву, зазнає соціокультурного впливу.

б) тип раціональності.

Той чи інший тип раціональності формується на підставі сукупності пізнавальних цінностей, стандартів тощо та виражається у тому чи іншому стилі мислення.

Дослідники виділяють три історичні типи наукової раціональності: класичний, некласичний та постнекласичний.

Класичному типу раціональності притаманні:

- прямий онтологізм – безпосереднє віднесення знань до самої реальності;
- монотеоретизм – уявлення про те, що повинна існувати єдина теорія, яка адекватно описує реальність;
- об’єктивізм – усунення із теорії всілякої суб’єктивної складової.

Некласичному типу раціональності притаманні:

- методологізм – усвідомлення того, що зміст знання може багато в чому визначатися самим методом (тобто, знання непрямо відображають дійсність або взагалі можуть її не відображати (наприклад, у випадку математичного знання));

- політеоретизм – можливість співіснування кількох альтернативних описів реальності;
- неелімінованість суб'єкта – визнання та вивчення суб'єктивної складової науки.

Постнекласичному типу раціональності притаманні:

- визнання обмеженості наукових знань та надскладності реальності. Як наслідок, людина володіє лише „грубими” теоретичними моделями, які недостатньо відображають високий рівень спонтанності та самоорганізації світу;
- вимога брати до уваги ціннісні параметри світу, тобто, усвідомлення, що втручання людини може призводити до руйнування систем, що склалися.

Жоден із типів наукової раціональності не може бути розглянутий безвідносно до соціокультурних умов його формування.

в) ідеал наукового пізнання.

Ідеал наукового пізнання є своєрідною ідеальною метою, якій повинен відповідати процес та результат наукового пізнання з точки зору дослідника. Під ідеалом мається на увазі сукупність норм пояснення та опису знання, його обґрунтованості та доказовості, структури та організації.

Російський дослідник А.Кезін порівнює між собою два ідеали наукового пізнання: класичний та некласичний.

До змісту **класичного** ідеалу науковості входять твердження про:

- „чисту” істину: результати пізнання, які претендують на науковий статус, з *необхідністю* характеризуються істинністю без жодного домішку хибності;
- фундаменталізм: наука повинна давати цілком надійне знання шляхом остаточної обґрунтованості;
- теоретико-науковий редукаціонізм: прагнення *звести* наукове знання до деякого конкретного ідеалу науки (наприклад, до фізики чи математики);
- інтерналізм: соціокультурна автономія науки.

На сучасному етапі розвитку науки продовжується формування **некласичного** ідеалу наукового пізнання, характеристиками якого є:

- антифундаменталізм: ставить під знак питання можливість остаточної обґрунтованості в якості основної вимоги до наукового знання;
- плюралізм: акцент на невиправданості існування чи визнання *єдиного* ідеалу науковості;
- екстерналізм: підкреслення соціокультурної зумовленості дослідницької поведінки вчених, змісту наукових тверджень та самих ідеалів (стандартів) науковості.

Важливо відзначити, що хоча класичний ідеал наполягає на незалежності наукового пізнання від соціокультурних умов, саме таке наполягання було наслідком дії певних соціальних факторів.

Можна також впевнено твердити, що найважливішим з перерахованих елементів некласичного ідеалу наукового пізнання є екстерналістський момент, оскільки

навіть ті сучасні теорії, які орієнтуються на обґрунтування деякої внутрішньої логіки розвитку наукового пізнання (інтерналістські програми), *змушені* брати до уваги моменти зовнішнього впливу на такий розвиток, твердячи, що вплив соціокультурних факторів є менш інтенсивним, ніж вплив внутрішньонаукових чинників.

Особливості соціокультурного впливу на поведінку дослідника, зміст наукових тверджень та стандарти науковості.

Екстерналістські програми наполягають на тому, що соціально-економічні, культурно-історичні, соціально-політичні умови впливають на дослідницьку поведінку вченого, зміст наукових тверджень та стандарти науковості.

Отже, по-перше, загальні соціокультурні умови, моральні норми та навіть особиста схильність можуть впливати на:

- вибір проблеми дослідження;
- вибір його найбільш ефективного методу;
- стимулювання / гальмування дослідження.

Щодо другого, то А.Кезін вважає, що жодна спроба обґрунтувати тезу про те, що соціокультурний фактор визначає зміст наукових тверджень, не була вдалою, оскільки наукове пізнання позитивно сприймає впливи зовнішніх соціокультурних факторів лише тією мірою, якою воно в стані переробити їх, перетворити із зовнішніх на внутрішні.

Проте, наприклад, що називається „соціологією знання” часто показує, що соціокультурні впливи проявляються в тому, що ззовні (від інших осіб, від суспільства взагалі) задаються **ціннісні** орієнтації пізнання, тобто. Часто соціум вказує:

- що
- як
- з якою метою тощо пізнавати.

Витоки такої позиції знаходимо в неокантіанців. Зокрема, В.Віндельбанд і Г.Ріккерт розрізняють науки про природу і науки про дух (культуру). Підставою поділу є не лише об'єкт, але й метод, який вони використовують. Метод природничих наук – генералізуючий (номотетичний), що орієнтується на виведення зі всього різноманіття явищ загальних закономірностей, тобто, на *узагальнення*. Натомість метод наук про дух – індивідуалізуючий (ідіографічний), і його метою є орієнтація на індивідуальне. Але проблема, яка виникає перед дослідником культури – це проблема *вибору значущого*. Цей вибір дослідник здійснює з огляду на *систему культурних цінностей*, які й визначають значущість того чи іншого явища, роблячи або не роблячи його історичним фактом.

Загалом цінність позначає значущість речі, але не самої по собі, а відносно *людини*, причому, якщо йде мова про найвищі цінності, відносно *всіх* людей. Зрозуміло, що такі ціннісні орієнтації, якими керується науковець, не є його власним суб'єктивним надбанням, а надбанням суспільства.

Сучасний дослідник Ю.Габермас пропонує розрізняти дві установки:

- перформативну (вона виражається цінністю та відрізняється від констатації дійсного стану справ). Ще її називають учасницькою. В такій установці завжди перебуває дослідник *соціальної* дійсності: він *сам* є учасником тих процесів, які вивчає. Такий дослідник не може зайняти позиції стороннього спостерігача, оскільки в такому випадку не зможе зрозуміти те, що відбувається (наприклад, щоб зрозуміти сутність якогось ритуалу, потрібно самому взяти в ньому участь, або, принаймні теоретично, „пережити” подібні емоції до тих, які переживають учасники). Так от, дослідник, який перебуває всередині досліджуваної дійсності, не може абстрагуватися від ціннісних установок (пріоритетів) інших осіб, з якими пов’язаний дією;
- установка, що все об’єктивує – властива природодосліднику, характеризується вимогою абстрагуватися від того, що вивчається.

Однак, при ближчому розгляді виявляється, що природодослідник теж залежний від ціннісних орієнтацій. Але, якщо в соціальному пізнанні інші учасники соціального процесу (суспільство загалом) визначають зміст того, що досліджує науковець як учасник, то в природничому інші дослідники (наукове співтовариство) визначають ті *ціннісні орієнтації*, з якими дослідник підходить до об’єкта.

Нарешті, щодо третього, стандарти науковості детерміновані подвійно:

- а) тими чи інакшими пізнавальними інтересами людства, що виявляються в тих чи інших культурно-історичних умовах;
- б) тими аспектами реальності, тим класом вирішуваних за допомогою усього стандарту проблем, на який спрямований відповідний пізнавальний інтерес.

Така відмінність між інтерналізмом та екстерналізмом пов’язана з різним розумінням класичною та некласичною епохою:

- а) об’єкта (об’єктивного).

Класика розуміє „об’єктивне” як те, що належить об’єктові саме по собі, „власносутнісне”.

Некласика – як інтерсуб’єктивне, тобто як таке, що належить до сфери прикладання зусиль багатьох суб’єктів пізнання.

- б) суб’єкта.

Класика часто тяжіє до визначення суб’єкта як абсолютного, універсального (Кант: трансцендентального).

Некласика визначає його як індивідуально-емпіричний суб’єкт, що володіє історичною, культурною, соціальною, національною, статевою тощо визначеністю.

- в) самого пізнання.

Класика: пізнання – це взаємодія суб’єкта і об’єкта.

Некласика: пізнання – це інтерсуб’єктивний процес.

- г) істини як результату пізнання.

Класика прагне абсолютної істини, самодостатньої та об’єктивної.

Некласика вважає, що істина може бути лише контекстуальною та має, скоріше, договірний характер.

Фактори соціальної детермінації істини. Поняття „соціально узаконена істина”.

В сучасному розумінні істини домінує уявлення про її договірний характер. Це не означає, однак, що можна довільно оперувати уявленнями про істинність певної дії чи явища, бо в такому випадку неможливою була б сама згода як згода, що базується на спільних цінностях. Тобто, якийсь момент абсолютності в понятті істини присутній, але його слід розуміти як „загальноприйнятність”.

В цьому відношенні прийнято конкретизувати поняття істини у вигляді „соціально-узаконена істина”.

Річ у тім, що за конкретних соціальних умов певні норми підходів до дійсності, певні стереотипи узгоджуються з функціональною амбівалентністю істини (хоч насправді це можуть бути зовсім не істини, а соціально узаконені стереотипи та установки). Тобто, саме в такому сенсі суспільство „продукує” істинне, – продукує соціально-узаконені істини.

Фактори, які впливають на утворення таких істин:

а) культурно-історична традиція. Кожен народ є носієм „своєї” істини, яку не можуть похитнути ні раціонально-логічні, ні фактографічні аргументи (наприклад, територія належить певному народу тому, що він жив тут „споконвіку”);

б) фактор більшості: нормованими істинами постають ті ідеї, твердження, теорії, які визнаються більшістю більшістю суспільства чи співтовариства. Істина – це те, що визнається „всіма”;

в) фактор авторитету: певні твердження звучать незаперечно в силу того, що їх висловлює авторитетна соціальна інстанція або особа;

г) практично-діяльний (прагматичний) фактор: він передбачає вихід із наявного стану речей, з розуміння його як істинного хоча б в аспекті практичного виправдання;

г) неминуча необхідність присутності в соціальних взаємодіях „кругової довіри”: оскільки ми не можемо особисто пересвідчитись у безсумнівності всіх знань, що використовуємо, то змушені довіряти фахівцям, традиція і т.д. Звідси повернення до фактора більшості (б): те, чому більшість довіряє, стає істиною;

д) ідеологічний фактор, що може знаходити прояв як у послабленому варіанті: щось вважається прийнятним (істинним), а щось неприйнятним, але до неприйнятного ставляться толерантно (наприклад, гомосексуальне співжиття у країнах, де одностатеві шлюби не узаконені), так і в посиленому – ідеологічний прес.

Таке розуміння істини може виявлятися не лише в соціальному житті, але й в науковому пізнанні:

- кожна наукова істина має історичну традицію та може бути оголошена не-істиною лише за певних обставин (наприклад, геоцентризм);

- наукова істина – це те, що прийняте більшістю наукового співтовариства;
- наукова істина завжди тримається на авторитеті її відкривача та залежить від авторитету;
- істинним науковим знанням є те, що відповідає потребам суспільства і часу;
- будь-який науковець спирається на результати інших науковців та дані інших наук;
- результат зараховується як „істинний”, якщо він відповідає ідеологічним вимогам (наприклад, „лисенківщина” та боротьба з „генетиками” в СРСР, генна інженерія в наш час).

Лекція 7: Істина як цінність пізнавальної діяльності.

1. Класичні теорії істини.
2. Некласичні теорії істини.
3. Форми вираження істини у знанні. Критерії істини.

Класичні теорії істини.

Будь-який пізнавальний акт є прагненням знання, яке є цінним не тільки саме по собі, але й тим, що дозволяє вирішувати теоретичні та практичні проблеми, що виникають на шляху людського руху до досконалості. Як розрізнити в усьому тому масиві інформації, що одержується через пізнання, ті здобутки, які сприятимуть такому поступу, і ті, що скоріше віддалятимуть нас від досконалості? Зрозуміло, що ефективно вирішувати проблеми можна за допомогою того знання, яке максимально враховує внутрішні закономірності розвитку тих явищ, речей та властивостей, що „живлять” саму проблему. Для оцінки такого знання людська думка створила спеціальні критерії, які у своїй сукупності об’єднуються під назвою „істина”. Тобто, сутність пізнання та знання часто розуміють та характеризують *через його співвідношення з істиною*.

Але таке співвідношення є досить-таки непростим та неоднозначним – в першу чергу, внаслідок неоднозначності самого поняття „істина”. Воно є неоднозначним і за *формою*, і за *змістом*.

Щодо форми. Класична гносеологія визнає *імперативність* істини (істинності) вихідною ознакою знання. За своєю формою істина виступає культурною універсалією, цінністю суб’єкт-об’єктного відношення, змістом якої є оціночна характеристика співвідношення знання з предметною дійсністю і мисленнєвим процесом.

Тобто, за формою, істина – це цінність пізнавальної діяльності, – те, до чого *повинна* прагнути ця діяльність. Проте, по-перше, у ХХ ст. з’явилися теорії, які переконливо заперечують імперативність істини: наприклад, фальсифікаціонізм К.Поппера, зміст якого зводиться до того, що науковим знанням може бути назване не те, що визнається істинним, а те, що може бути піддане сумніву та навіть спростоване. По-друге, у ХХ ст. під сумнів була поставлена сама дихотомія „істинне-хибне”, бо виявилось:

- що не все може бути оцінене на істинність / хибність (наприклад, ствердні висловлювання, що стосуються майбутнього);
- не все, що *не* відносять до хибного, може бути однозначно занесене до істинного (наприклад, гіпотетичне, ймовірне тощо).

Ще більш неоднозначним постає змістовний аспект істини, що виявилось в наявності різних тлумачень істини, що одержали назву теорій (концепцій) істини.

Існують різні класифікації теорій істини. Традиційно їх ділять на класичні та некласичні. Найбільш повну пропонують російські дослідники П.Алексєєв та А.Панін, зараховуючи до класичних кореспондентську, конвенціональну, семантичну, апіористську, а до некласичних когерентну, прагматичну (прагматистську), діалектико-матеріалістичну. Такий поділ визначається,

ймовірніше за все, розумінням „класичного” як того, що є домінантним для епохи філософської класики.

Проте, більшість дослідників (та історія філософії) засвідчують, що класичних теорій є, фактично, лише дві: кореспондентська та когерентна, тоді як всі решта або включаються у них, є різновидами чи поєднаннями класичних (наприклад, семантична теорія є розвитком кореспондентської), або належать до некласичних (навіть якщо їхні прояви можна прослідкувати задовго до появи філософської некласики). Також потрібно брати до уваги, що „чисті” типи теорій істини зустрічаються рідко, радше поєднуючись у різних дослідників та у різних варіантах.

Отже переходимо до аналізу класичних теорій.

Найбільш давньою теорією істини є **кореспондентська** або **теорія відповідності**. Її також можна назвати найбільш поширеною на рівні буденного світогляду. Згідно з нею, істина – це *відповідність уявлень або тверджень реальному стану справ*. Або, по-іншому: істиною можна вважати *співпадіння знання та дійсності*, відповідність між утвореннями свідомості та речами.

Перше її формулювання приписують Аристотелю (зокрема, у „Метафізиці” він говорить про це так: „...має слушність той, хто вважає розділене розділеним та поєднане поєднаним, а в омані – той, думка якого протилежна дійсним обставинам... Потрібно мати на увазі – не тому ти білий, що ми правильно вважаємо тебе білим, а – навпаки: тому, що ти білий, ми, твердячи це, маємо слушність”). Хоча деякі дослідники зазначають, що ця теорія не є „винаходом” Аристотеля, знаходячи її витoki у Платонових діалогах „Софіст” і „Теетет”. Слід також зазначити, що у своєму класичному формулюванні, згідно з яким істина є відповідністю речей та інтелекту („*adaequatio rei et intellectus*”), вона була сформульована маловідомим середньовічним філософом Ісааком Юдеєм (Ізраїльтянином) у X ст.

Серед найважливіших прихильників цієї теорії істини традиційно називають Ф.Бекона, Б.Спінозу, Л.Фейєрбаха, представників Просвітництва.

Тривалий час вона була самодостатньою, не викликала сумнівів, але поступово виявилися деякі недоліки кореспондентської теорії. Найважливіші зауваження до такого тлумачення істини можна узагальнити у наступних пунктах:

1) невизначеність поняття „відповідність”:

- по-перше, неможливо встановити відповідність між ідеальними образами свідомості (знаннями) та матеріальними речами. Адже насправді людина не може „мати” дійсність в будь-який інакший спосіб, ніж через сприймання її засобами свідомості. Тому можна вести мову не про співставлення свідомості та дійсності, а про співставлення різних станів самої свідомості. До того ж, свідомість співставляє власні стани та акти із *власними* ж (нею ж виробленими та використовуваними) еталонами, вимірами та нормами;
- по-друге, навіть якщо припустити можливість співставлення свідомості та дійсності, то такий процес із необхідністю виявиться нескінченним, оскільки дійсність постійно змінюється (є динамічною, а не статичною) та необхідна фіксація змін нашого відношення до дійсності – теж нескінченних;
- по-третє, насправді знання ми порівнюємо з фактами, а факти виражаються у твердженнях, тому ми лише встановлюємо відповідність одних тверджень іншим.

- 2) багато висловлювань, що фіксують об'єктивний стан речей, не можуть бути співвіднесені з жодними реальними об'єктами чи фактами (наприклад, висловлювання „все має свою причину” вважається *істинним*, але ми не можемо його перевірити на відповідність дійсності).
- 3) істина є контекстуальною (багатоаспектною): що є істинним в одному аспекті, неістинне – в іншому.

В силу цих та інших причин філософи все більше стали схилитися до когерентної теорії істини.

Когерентна теорія або **теорія узгодженості** теж має давню історію, але тривалий час залишалась в затінку кореспондентської. Вона набула остаточного оформлення в гносеологічній концепції марбурзької школи неокантіанства. Суть її в тому, що питання істинності полягає виключно у виправданому та послідовно проведеному узгодженні всіх основних положень наукової теорії. Основним критерієм істинності знання в ній є його *когеренція (узгодженість) з більшою загальною системою знання*. Тобто, твердження є істинним, якщо воно може бути пов'язаним без суперечності із системою інших тверджень (тобто, бути ланкою системи, елементи якої пов'язані між собою зв'язками логічної імплікації); якщо ж воно суперечить системі тверджень, то є хибним.

Часто така теорія пов'язана з філософським монізмом, тому до її прихильників зараховують Гегеля та Спінозу (якщо брати до уваги онтологічний монізм останнього).

Позитивною рисою цієї теорії є її увага до конструктивного потенціалу свідомості, адже узгодженість – це те, що *свідомість* вбачає (конструює) у науковій теорії.

Недоліками такої теорії є:

- 1) недостатність самої *лише* узгодженості елементів для визнання істинності системи. Наприклад, всі твердження системи можуть бути хибними, але узгоджуватися між собою.
- 2) нехтування емпіричним (фактуальним) рівнем наукового пізнання (достатньо, якщо теорія узгоджена та несуперечлива).

Таким чином, згадані недоліки класичних теорій та логіка розвитку європейської філософії (зокрема, поява феномену некласичної філософії всередині ХІХ ст.) дозволили вийти на поверхню або концептуалізуватися новим – некласичним – тлумаченням істини.

Некласичні теорії істини.

Початок некласичним тлумаченням істини дав, як прийнято вважати, данський філософ С.Кіркегор, який заперечував важливість загальнозначущості істини, її позалюдський характер, вважаючи „об'єктивну” істину непотрібною людині у її індивідуальному бутті.

Серед найважливіших некласичних теорій слід назвати і проаналізувати наступні.

Апріористська теорія. Вона має класичні корені (зокрема, походить з теорії ідей, уявлення про безсмертну душу та анамнезис у Платона; з теорії „вроджених” ідей Р.Декарта; з апріоризму І.Канта). Апріорна істина – це *істина, цілком*

незалежна від всілякого досвіду, який ніколи не може дати вичерпного і повного, тобто, істинного, знання. Априористська теорія протилежна до кореспондентської – в тому сенсі, що називає істинним відповідність предметів нашим знанням, тобто, дійсності нашій свідомості. Зрозуміло, що її головним недоліком є некритичне та недоведене припущення сфери априорного, до якого належить істина.

Семантична теорія. Її автором є польський логік А.Тарський, але виводити її можна з аристотелівського уявлення про істину, а також із досліджень австрійського філософа Ф.Брентано.

Хоча Аристотель пропонує визначення істини, яке цілком вкладається у межі кореспондентського її тлумачення, він також доповнює його логічним аспектом: істина – це лише твердження (судження), які пов'язані зі ствердженням чи запереченням факту реального існування чого.

Виходячи з цього, А.Тарський визначає *істинність як властивість висловлювань*. Тобто, образно кажучи, якщо для Аристотеля істина володіє самостійним онтологічним статусом, ніби „розташовуючись між” свідомістю та дійсним станом справ, то для А.Тарського вона є утворенням свідомості. Отже, істинне висловлювання – це висловлювання, яке твердить, що справа має місце таким чином, і вона дійсно має місце таким чином. Формально семантичне розуміння істини має вигляд: „*x*” ↔ P: „*x*” є істинним висловлюванням, якщо і тільки якщо P, де „*x*” – назва висловлювання, а P – висловлювання про стан справ у дійсності.

Встановлення істини в семантичному аспекті пов'язане: по-перше, з виявленням змісту та значення логічних і дескриптивних термінів (слів, знаків), які створюють те чи інше висловлювання, по-друге, з референцією, тобто, вказівкою на предмет (річ, явище, процес), якого стосується це висловлювання.

Дефляційна теорія. Назва походить від латинського слова „deflatio” – „викачування”, „вивітрювання”. Існує багато формулювань цієї теорії (зокрема, в межах аналітичної традиції), ми зупинимося на її тлумаченні російським дослідником М.В.Лебедевим: істина є там, де існує входження у мовні формулювання тверджень, тобто, якщо ми здатні прочитати і сприйняти певний вираз (текст), то можемо приписати йому істинність (безвідносно до того, чи відповідає він дійсності чи ні). Тобто, в ній *істинність ототожнюється зі зрозумілістю та загальнозначущістю*, а хибність – з абсурдністю тверджень.

Прагматична теорія істини. Автором її можна вважати американського дослідника В.Джеймса, що спирався на думки свого попередника Ч.С.Пірса. В її межах *істинним вважається таке знання, яке має корисні наслідки для людського життя та яке може успішно застосовуватися на практиці*. Тобто, вирішальне значення для питання про істину має практична виправданість тих вихідних положень, на які спирається людина у її життєво-практичному досвіді (наприклад, В.Джеймс зауважує, що істинність твердження „Бог існує” залежить не від реального існування Бога, а обумовлена тим, що впевненість в його існуванні благотворна для людського співжиття).

Позитивною рисою цієї теорії є те, що її можна застосовувати до аналізу позанаукового (релігійного, життєво-досвідного тощо) знання.

Недоліками прагматичної теорії її критики називають:

- 1) вона оцінює знання на істинність з точки зору завершеності (реалізованості) того, що воно фіксує (наприклад, якби нацисти виграли Другу світову війну, то це мало б означати, що нацистська ідеологія є вірною); як наслідок, при її застосуванні у соціальній практиці можна виправдати як істинне *усе*;
- 2) вона залишає поза увагою питання про необхідність прагнення до точності науки, чистоти її мовного, категоріального та методологічного апарату тощо;
- 3) не всі знання можуть набувати практичного застосування, більше того, наукою часто рухають поза практичні інтереси.

Діалектико-матеріалістична теорія. При глибшому аналізі вона виявляється, по суті, поєднанням кореспондентської та прагматичної теорій. Важливим твердженням для неї є наступне: „*Практика – критерій істини*”, але істинні знання повинні не просто виправдовуватися практично, але й бути адекватним відображенням дійсності (тоді як прагматизм оголошує безглуздим питання про *співвідношення* знання та деякої позадосвідної реальності). Зрозуміло, що недоліки кореспондентського та прагматичного тлумачення тією чи інакшою мірою притаманні і цій концепції істини.

Конвенційна (конвенціональна) теорія істини також завдячує своїм утвердженням неklasичній філософії. Її автором вважають французького дослідника А.Пуанкаре. З її позиції, *істина – це те, що вважається істинним в колах зацікавлених або експертів, є результатом домовленості (конвенції) між ними*. Згідно з цією концепцією, в основі наукових теорій лежать угоди (конвенції) між експертами, а їхній вибір зумовлений міркуваннями зручності, простоти тощо; подальша оцінка теорій на істинність пов'язана з *несуперечливістю* при виведенні з вихідних конвенцій нового знання.

Таке тлумачення істини має раціональну підставу, принаймні, наукова термінологія запроваджується саме конвенційним шляхом. Недоліком цієї точки зору є те, що самої лише домовленості недостатньо, щоб певне твердження могло беззаперечно вважатися істинним (наприклад, деякі нові відкриття можуть заперечувати те, що домовилися визнавати експерти, й істина знову потребує нового узгодження).

Всі згадані недоліки спричинили те, що в сучасній гносеології все частіше під „істиною” розуміють певний регулятивний принцип, деякий пізнавальний ідеал, який досягається не прямим шляхом, а опосередковано. Тобто, науковець не претендує на істину як деякий кінцевий результат, бо тоді він мав би існувати ще до дослідження і воно було б значною мірою підлаштованим під уявлення про істину. Але дослідник може вважати істинними одержані результати, якщо він суворо дотримувався вимог науковості (послідовність, аргументованість, логічність, несуперечливість тощо).

Підсумком аналізу теорій може бути те, що якщо класичні концепції визначали атрибутами істини однозначність, остаточність, загальнозначущість та об'єктивність, то неklasичні намагаються окреслити це поняття, виходячи з його співвідношення з будовою та функціонуванням людського інтелекту, його конструктивною функцією, а також зі соціальним запитом та потребами.

Форми вираження істини у знанні. Критерії істини.

В сучасній гносеології прийнято розрізняти *поняття* істини та *явище* істини. Мова йде про те, що коли ми визначаємо істину як *поняття*, то тут неодмінно повинні фігурувати *ідеальні, абсолютні* характеристики, тобто, *поняття* істини постає лише в якості мірила, критерію, взірця, еталону, ідеалу. Натомість істина як *явище* (істинність) – це характеристика реального стану знання у його відношенні до дійсності, і звичайно, що тут мова може йти лише про *наближення до еталону*. Тому повинна існувати *система понять*, які нададуть нам можливість давати якісну оцінку реальним знанням за мірою їхнього *наближення до істини*.

Ці поняття називають **формами виразу істини у знанні**, або *формами наближеності знання до істини* як еталону. До них належать:

- очевидність
- достовірність
- правдивість (правда)
- правдоподібність
- вірогідність
- правильність.

Охарактеризуємо їх.

Очевидність. Саме в ній часто вбачали надійну ознаку безпомилковості та виправданості знання; або бачили в ній навіть останню, кінцеву та вирішальну ознаку істини. Прийнято розрізняти чотири види очевидності:

- 1) *чуттєва* (очевидність безпосереднього спостереження). Вона є найпростішим видом та передбачає повну узгодженість змісту наших свідомих побудов з *даними сприймання*. На перший погляд, вона володіє якостями безперечності, неподоланності, але важливо пам'ятати, що для чуттєвого споглядання принципове значення мають первинні предметні схеми (*стереотипи*) свідомості, а тому чуттєва очевидність постає явищем історично змінним (наприклад, для людини, яка знає про існування лише евклідовської (площинної) геометрії, очевидно, що паралельні прямі не перетинаються, а для адепта некласичних геометрій (Лобачевського чи Рімана) очевидністю буде володіти зовсім інше у сприйнятті; те ж твердження стосується очевидності плоскості / кулястості Землі);
- 2) *логічна*. Вона передбачає повну узгодженість змісту наших свідомих побудов з *даними інтелектуального конструювання*; або, інакше, передбачає вбачання в актах думки того, що постає само собою зрозумілим;
- 3) *інтуїтивна*. Вона передбачає повну узгодженість змісту наших свідомих побудов з *даними фундаментального смислового орієнтування*. Вона виникає тоді, коли з маси матеріалу свідомості вивільняються ще не відслідковані предметності, які пов'язують цей матеріал в ціле єдино прийнятним для свідомості способом;
- 4) *смилова*. Вона спрацьовує тоді, коли сприйняте без спеціальної інтелектуальної роботи органічно вписується у певні предметні орієнтири свідомості: наприклад, дещо приймається *без розуміння*, але воно приходить *пізніше* на ґрунті прийняття. Смилова очевидність відрізняється від інтуїтивної орієнтацією на *цілісність* смислового поля: тобто, дещо стає

очевидним для нас „за смыслом”, за певною *цілістю*, що вибудовується у нашій свідомості; натомість інтуїтивна очевидність спрацьовує без відчуття (вбачання) певної *цілості* смислового поля.

Достовірність. Вона є „тяжінням” до істини, орієнтацією на неї. Тобто, певне знання може не бути істинним, але бути достовірним. Точніше кажучи, достовірність постає як *наявність* у знанні ознак істини. Вона передбачає наявність:

- чуттєвих засад довіри до знання (факту відповідності знання реально спостережуваним явищам);
- логічних засад довіри до знання (обґрунтованості знання);
- психологічних засад довіри до знання (суб’єктивної впевненості у достатньому підкріпленні знання фактами та обґрунтуваннями).

Частіше за все знання набуває статусу достовірного / недостовірного у таких випадках:

по-перше, коли ми маємо справу з індивідуальним пізнавальним досвідом (і важливою є *суб’єктивна* впевненість в тому, що дане знання є більш виправданим чи менш виправданим);

по-друге, коли ми оцінюємо певні попередні знання, часткові висновки з наявних теорій, знання, передане нам непрямо – через треті джерела тощо (наприклад, в історичних, лінгвістичних, культурологічних, космологічних дослідженнях).

Таким чином, певне знання є достовірним, якщо в ньому спостерігаються ознаки істини, що базуються на підставах:

А) чуттєвих чи емпіричних даних;

Б) логічної злагодженості та виправданості знання;

В) накопиченого та усвідомленого індивідуального чи групового досвіду пізнання.

Необхідно також визнати, що достовірне знання все ж залишається незавершеним, невизначеним та непроясненим.

Правдивість (правда). Правда – поняття багатозначне; найпоширенішими значеннями цього поняття є: засада і мотив людської поведінки; найвища життєва цінність; те, що виправдовує негаразди людського життя („заради чого мучитися”); чистота і бездоганність позиції, справи, життєвого вибору; дещо гостре і небажане („правда очі коле”).

Якщо правду пов’язати з істиною, то виявляться деякі епістемологічні моменти поняття „правда”. Співвідношення істини та правди може бути висловлене так: „в правді істина постає у цілісному та живому вигляді, у нерозривному зв’язку із почуттями, переживаннями, подіями та людиною, яка в них втягнута” (тому „у всякого своя правда”).

Правда постає перш за все характеристикою того знання дійсності, яке ми здобуємо через мистецтво, художню творчість, різні суб’єктивні осяяння („Це ж дійсно так є; це правда!..”). Саме про так здобуті знання ми схильні говорити, що вони „с-правжні”, „правдиві”, а пов’язані з ними помисли є „праведними” (наприклад, „прозаїк правдиво зображає життя” тощо).

Правдоподібність. Цей термін використовували переважно західні дослідники позитивістсько-сцієнтичної орієнтації, які уникають вживання поняття „істина” внаслідок його метафізичного забарвлення. Також поняття вживається у

спеціальних напрямках наукових досліджень, наприклад, математиці, де означає *формальну* виконуваність певних математичних дій, результат яких не має *змістовного* тлумачення в контексті вже відомих математичних розрахунків та результатів.

У філософії дослідженням поняття „правдоподібність” займався Б.Рассел, для якого воно означає „ступінь довіри певному знанню” і протилежне до „сумнівності”, а також відрізняється від суб’єктивної достовірності (вона є явищем психологічним, а правдоподібність – частково логічним).

Правдоподібність можна також пов’язати зі *ступенем обґрунтованості* певного знання; в такому випадку правдоподібність пов’язана з достовірністю: повна обґрунтованість суджень – достовірність (хоч і не істинність, бо обґрунтувати можна і хибне твердження), неповна (часткова) – правдоподібність. Але в такому випадку не слід плутати правдоподібність з іншою характеристикою ступеня обґрунтованості знання – вірогідністю.

Вірогідність. Вона не часто достатньо обґрунтовано відмежовується від *правдоподібності*. Але потреба у розмежуванні є: коли йде мова про *вірогідне* знання, акцент робиться на явищах і подіях, з якими знання пов’язане: *вірогідні* знання вказують на можливість їхнього здійснення / нездійснення і виправдовуються протіканням процесів дійсності. Навпаки, *правдоподібність*: коли мова йде про *правдоподібне* знання, акцент робиться на внутрішніх характеристиках самого знання, на особливостях самого знання, на його будові, змісті, зв’язку з іншими знаннями; *правдоподібне* знання виправдовується характеристиками своєї будови.

Правильність. Вона є, скоріше, *формальною*, ніж змістовною характеристикою знання та фіксує собою відповідність будови, способів використання, виразу та передавання знання певним встановленим (загальноприйнятим, внутрішньо необхідним тощо) нормам та взірцям. Якщо вона є формальною характеристикою, то зрозуміло, що сама по собі правильність ще не гарантує ні істинності, ні достовірності.

Загальний висновок такий: значення цих понять полягає в тому, що вони дають нам всебічну та гнучку шкалу можливих оцінок якості знання, а також їх можна застосовувати до оцінки різних – не лише наукових, але й повсякденних, мистецьких, релігійних тощо знань.

Якщо об’єднати те, що було сказано впродовж лекції, можна також зробити висновок про критерії істини. Такими критеріями, врешті-решт, виступають: відповідність дійсності, практика, корисність, узгодженість (несуперечність), нормативність, правильність.

Лекція 8: Свідомість як предмет філософського осмислення.

1. Головні ознаки (прояви) свідомості.
2. Теорії походження свідомості.
3. Структура свідомості.
4. Поняття самосвідомості.
5. Класичний та неklasичний підходи до „Я”.
6. Підходи до мовно-мисленнєвого відношення.

Головні ознаки (прояви) свідомості.

Подібно до проблеми буття, проблема свідомості є однією з найдавніших філософських проблем. Історія філософії запропонувала дуже багато підходів до цієї проблеми, а також визначень свідомості, але жодне із них не може вважатися остаточним та беззаперечним. Попри інтуїтивну безсумнівність існування свідомості, спроби її раціонального осмислення наштовхуються на цілий ряд перешкод. Найважливішими з них є:

1. В арсеналі свідомості є більш чи менш адекватні логічні засоби для раціонального визначення будь-якої предметності, окрім предметності самої свідомості. Як зазначають Андрій Іванов та Володимир Міронов, в цьому виражається *парадоксальність логічних засобів осмислення свідомості*.

Річ у тім, що явище свідомості, як і явище буття, є *всеохопним*. Згадаймо про те, що сучасна філософія закликає нас розглядати лише *те* буття, яке ввійшло до змісту нашої свідомості. Інакше кажучи, нам слід мати на увазі, що все, що нас оточує, все, що ми сприймаємо, є, передовсім, світом нашої свідомості. Тобто, ми не володіємо здатністю полишити нашу свідомість і подивитися на світ сам по собі, ніби збоку. Тому світ буття для нас, фактично, дорівнює світу нашої свідомості, та володіє тією ж характеристикою всеохопності, що й категорія буття. Звідси й випливає те, що будь-яке визначення свідомості (тобто, відділення від усього решта суцього) є обмеженням її змісту.

2. Проблеми з визначенням свідомості пов'язані ще й із неможливістю (принаймні, на сучасному етапі розвитку наукових знань) якось *зафіксувати* свідомі прояви, унаочнити їх. Спроби науки зробити це (наприклад, описати людську думку як сукупність фізико-хімічних реакцій або електророзрядів у мозку) не увінчалися успіхом, бо, даючи можливу відповідь на питання про *форму* думки, не можуть пояснити зв'язку між такими реакціями та змістом думки. До цього також слід додати побічну проблему, яка виникає на шляху наукового вивчення свідомості – це проблема віднаходження *об'єктивних методів дослідження свідомості* (адже внутрішній світ самого дослідника свідомості неможливо елімінувати зі змісту самого дослідження), а також *адекватності мовних виразів*, які фіксують стани свідомості.

3. Труднощі з визначенням свідомості через *перелік її функцій*.

Так історично склалися обставини, що в *українській філософській думці*, яка значною мірою досі залежить від марксистської концепції свідомості, остання визначалась як *суб'єктивне відображення об'єктивного світу*. Але слід відзначити, що відображення об'єктивного (тобто, того, що знаходиться поза межами самої

свідомості) є лише однією з багатьох її функцій. Більше того, якщо ми визначатимемо свідомість **тільки** як відображення, то не зможемо пояснити багату і неповторну природу людської фантазії та творчості як здатності до творення того, чого у світі ніколи не було та навіть не може бути. Тому для розуміння сутності свідомості слід брати до уваги, що вона включає:

- з одного боку, *суб'єктивне переживання* подій зовнішнього (об'єктивного) світу і життя самого індивіда, тобто, якоюсь мірою свідомість їх *відображає*;
- з іншого боку, *самодіяльне вписування* окремих вражень, подій, явищ у поле власного інтелектуального конструювання, тобто, значною мірою свідомість *творює*, *конструює* світ.

Можна також зробити спробу визначити свідомість через опис її ознак (проявів), тобто, дати відповідь на питання: „Які ознаки вказують нам, що істота, яку ми зустріли, володіє свідомістю?”. Такими **ознаками** свідомості є:

- *особливий, небіологічний тип людської поведінки* (людина, хоча й народжується з набором інстинктів, які єднають її з тваринним світом, здатна завдяки свідомості діяти всупереч інстинктам); також ця риса може проявлятися як розгортання надлишкової (відносно задоволення біологічних потреб живлення, відтворення, захисту) діяльності – наприклад, танець може розглядатися і як елемент залицяння (дії інстинкту самовідтворення), і як елемент розваги, порятунку від одноманітності щоденного життя;
- здійснення діяльності на основі *соціокультурних процесів* із використанням *штучних знарядь* за їхнім *призначенням* (як наслідок, можна вести мову про те, що навіть природні межі людської чуттєвості значно розширюються в порівнянні з тими біологічними видами, які від природи наділені іншим набором чи більш розвинутими відчуттями);
- *оперування не наданим явно предметним змістом свідомості* (наприклад, як здатність побачити текст за чорними позначками на білому листі паперу; кіпу як зразок письма, який для незаангажованої свідомості постає просто в якості прикраси);
- *творчість* як продукування того, що не існує;
- *цілеспрямованість діяльності*, в якій мета виступає ідеалізацією, що актуально (тут і тепер) не існує, тобто, така діяльність, яка витікає не із усвідомлення наявної потреби, а з усвідомлення перспективи як реалізації того, що в наявності немає – наприклад, вживання їжі або читання книги є задоволенням потреби, а здобування освіти або висаджування саду – цілеспрямованою діяльністю;
- *мова та мовлення* як засіб виявлення свідомості (причому людська мова виконує не тільки інформаційну функцію, як „мова” тварин, але й функції впливу на співбесідника, залучення до спільної діяльності тощо; також важливо, що лише людська мова характеризується граматиною та синтаксисом, оперуванням сенсами та символами, складністю та різноманітністю);
- *самосвідомість* як здатність самофіксації (найбільш повне виявлення вона знаходить в індивідуальній та колективній (історіографія) пам'яті);

- можливість свідомості функціонувати на суспільному рівні, тобто, окремо від конкретного індивідуального носія свідомості та суб'єкта персонального досвіду.

Теорії походження свідомості.

Для прояснення сутності свідомості можна також звернутися до теорій її походження, які намагаються доступними їм засобами дати відповідь на питання: „Звідки бере свій початок свідомість?”. Найвідомішими **теоріями походження свідомості** є:

- 1) *релігійна*, яка твердить, що свідомість була безпосередньо передана людині Творцем (наприклад, так, як це описано в книзі Буття Старого Заповіту).
Перевагами такої теорії є: інтуїтивна зрозумілість та поширеність (вона є чи не найпоширенішою у різних своїх версіях); наголос на зв'язку людського і трансцендентного.
Недоліками такого тлумачення є: недоведеність (що пов'язана з недискурсивністю релігійної свідомості); вона не є теорією *походження* в суворому сенсі слова, оскільки лише вказує на факт передавання свідомості від божества людині.
- 2) *дуалістична*, яка твердить, що свідомість є виявом одного з двох (матерії та духу) світових начал.
Переваги цієї точки зору: духовні процеси дійсно принципово відрізняються від матеріальних; також вона вказує на місце свідомості в структурі буття (свідомість – духовне, а не матеріальне утворення).
Недолік: вона не є теорією *походження* в суворому сенсі слова, оскільки питання про походження самої духовної субстанції, виявом якої постає свідомість, не ставиться.
- 3) *субстанційна*, яка веде мову про самопородження свідомості на основі певних чинників (наприклад, людська свідомість постала як наслідок інопланетних впливів).
Перевага цієї теорії полягає в акцентуванні моментів *субстанційності* свідомості (що виявляються, наприклад, у тому, що кожна здорова істота виду *homo sapiens* народжується потенційно здатною до поступової актуалізації свідомості в онтогенезі).
Недоліком теорії є те, що вона теж не може вважатися теорією *походження* в суворому сенсі слова, оскільки лише фіксує те, що за певних обставин „свідомість взагалі” набуває статусу *людської* свідомості.
- 4) *еволюційна*, яка вважає свідомість наслідком закономірного поступового розвитку живої природи від найпростіших організмів до людини як соціальної істоти.
Перевага теорії: вона вписує людину у світ живої природи взагалі; така точка зору акцентує на динамічності свідомості, її поступовому розвитку.
До *недоліків* еволюційного тлумачення зараховують: недоведеність *загальної* еволюційної гіпотези, частиною якої є еволюційна теорія походження свідомості; відсутність прямого зв'язку між змінами у живій (органічній) речовині та появою свідомості як психо-соціального утворення.

- 5) *трудова* (вона близька до еволюційної), яка вважає найважливішим чинником постання свідомості розвиток суспільної праці, стверджуючи, що праця створила людину як свідому істоту.

Перевагою такої теорії є те, що праця дійсно впливає на „увімкнення” механізму усвідомлення у дитячому віці та на функціонування його упродовж усього життя.

Недоліки: праця не може вважатися єдиним чинником появи свідомості (наприклад, радянський дослідник Василь Тугарінов ще 1971 р. зауважив, що деякі нові відкриття (зокрема, дослідження поведінки дельфінів), можуть привести до висновку, що свідомість може розвиватися на базі інших факторів, ніж праця, або, принаймні, що розвиток розумової діяльності людини стане розглядатися лише як окремий випадок генетично різних шляхів розвитку психіки); їй суперечать деякі логічні аргументи (наприклад, акт праці вимагає усвідомлення мети, тобто, виявляється, що свідомість функціонує ще до акту праці, який називається головним чинником появи свідомості) та фактичні дані (зокрема, одомашнені кілька тисяч років тому людиною тварини, які „працюють” на неї, не еволюціонують до усвідомленої діяльності; вік викопних знарядь праці (2,5 – 3 млн. років) значено перевищує вік сучасного антропологічного типу людини, який наділений свідомістю (від 40 до 100 тис. років)).

- 6) *теорія єдиного інформаційного поля*, яка вважає свідомість одним із проявів інформаційних процесів, що пронизують Всесвіт.

Перевагою цієї теорії називають її новизну та наявність зв'язку з даними сучасних наукових досліджень.

Недолік: процеси усвідомлення не можна зводити до процесів обміну (прийому та передачі) інформацією – це є лише однією із *багатьох* її функцій.

До характеристики цих теорій слід додати, що *жодна* з них не може претендувати на остаточну істинність. Але в кожній з них міститься якась частка ймовірно правильної відповіді на питання про походження свідомості. Тобто, свідомість, очевидно, містить в собі елементи як *субстанційності* (тобто, самопородження, самовиникнення), так і *впливу* з боку різноманітних космічних, еволюційних, соціально-культурних тощо чинників.

Структура свідомості.

Свідомість має складну структуру, яка потребує прояснення. Сама вона входить до складу ширшого утворення – психіки. У свою чергу, в психіці можна виділити дві великі області: свідоме та несвідоме (в останню включають усе, що виходить поза межі свідомості: підсвідомість, несвідоме, позасвідоме, надсвідоме). Вони перебувають у постійній взаємодії та часто важко піддаються розрізненню, але таке розрізнення повинно бути здійснене для розуміння сутності свідомості. Психікою володіють не лише люди, але й значна частина представників тваринного світу, тоді як свідомість властива тільки людині. Тваринна поведінка зумовлена інстинктами, умовними та безумовними рефlekсами тощо, тобто, тим, що прийнято відносити до області несвідомого. Але навіть несвідоме в людській психіці значно забарвлене елементами свідомого, тому, окрім згаданих елементів несвідомого,

людська поведінка також зумовлюється сновидіннями, неусвідомленими страхами та бажаннями, смаками, стереотипами тощо. І все ж в загальних рисах людська поведінка є свідомою.

У структурі свідомості виділяють, передовсім, три рівні функціонування свідомості. Вона виявляється на індивідуальному (носієм її є кожна людина), груповому (можна вести мову, наприклад, про студентську свідомість, свідомість українців тощо) та суспільному рівнях (формами суспільної свідомості є право, мораль, релігія, наука, мистецтво, історія тощо, які властиві не просто групам людей, а всьому людству впродовж усієї історії його розвитку).

У структурі індивідуальної свідомості виділяють такі складові: почуття та емоції, через які вони виражаються; знання, переконання, уявлення тощо; воля; мислення (інтелект); пам'ять і самосвідомість. Але ці складові властиві також решті рівнів свідомості (наприклад, історія як групова чи суспільна пам'ять).

Структура свідомості може бути також розглянута як сукупність певних великих сфер (пластів) свідомості, кожна з яких відповідає за певні прояви життя свідомої істоти.

Відповідно до цього виділяють такі сфери:

1. сфера тілесно-перцептивних компонентів (сфера усвідомлення перцептивної інформації), до якої належить знання про стани тіла, чуттєві властивості речей і середовища тощо;
2. сфера логіко-понятійних компонентів (сфера мислення), до якої належить узагальнене і систематизоване знання про внутрішні якості та зв'язки реальності;
3. сфера емоційно-афективних компонентів, до якої належать емоції, афективні стани, почуття, настрої тощо;
4. сфера ціннісних компонентів, до якої належать стимули, ідеали, інтереси тощо.

Звісно, що між сферами існують складні та багатоманітні зв'язки, які й в сукупності складають те, що може бути названим „свідомим життям”.

Поняття самосвідомості.

Сучасна гносеологія наполягає на тому, що самосвідомість є своєрідним „стрижнем” свідомості загалом. Спираючись на психологічні дослідження, дослідники роблять висновок, що „увімкнення” механізму свідомості співпадає, по суті, з „увімкненням” самосвідомості, що знаходить прояв, зокрема, у впізнаванні власного відображення у дзеркалі, пам'яті про своє минуле, вживанні на позначення власної персони займенника першої особи однини („Я”) замість третьої особи („він”, „вона”, „воно”) або власного імені.

Російський дослідник В.Лекторський називає такі риси тлумачення самосвідомості сучасною неklasичною філософією:

- 1) самосвідомість є сприйманням власного тіла у просторі, а не лише усвідомленням себе;
- 2) самосвідомість не слід ототожнювати з рефлексією;
- 3) самосвідомість слід розглядати як механізм одержання інформації про зовнішній світ;

- 4) самосвідомість (на противагу до класичних уявлень про неї) не є дечим винятковим, оскільки теж може вести до оманливих результатів;
- 5) самосвідомість динамічна, а не статична (вона є критичним постійним переосмисленням).

Класичний та некласичний підходи до „Я”.

В сучасній гносеології (а також інакших дисциплінах: наприклад, психології), окрім поняття „свідомість” часто використовують поняття „Я”. В певному контексті воно може виступати синонімом „свідомості”, але частіше прийнято розводити ці поняття, одночасно встановлюючи між ними зв’язок.

Поняття Я потрапило до осереддя філософських досліджень в епоху Нового часу, у зв’язку з політичними, соціальними, релігійно-ідеологічними та економічними змінами в Європі, що, в свою чергу, так чи інакше пов’язувалися з процесом атомізації індивідів (тобто, зменшенням залежності індивідів від великих та малих соціальних утворень).

Одним із перших філософів, хто в Новий час звернувся до проблеми Я, був Р.Декарт, від якого дослідники і ведуть так зване класичне тлумачення Я. До такого класичного тлумачення прилучилися також новочасні емпірики (через критику раціоналізму) і трансценденталісти (І.Кант, Й.Фіхте).

Основними рисами *класичного* тлумачення Я є:

- 1) Я є центром індивідуальної свідомості, яка розглядається безвідносно до предметів зовнішнього світу та власного тіла;
- 2) Я цілком самодостовірне та прозоре для себе;
- 3) Я існує безвідносно до існування інших Я;
- 4) Джерелом єдності свідомості виступає трансцендентальне Я, яке має апіорний характер та відрізняється від емпіричного Я.

З класичним визначенням Я безпосередньо пов’язана проблема соліпсизму (від латин. *solus ipse*) як заперечення будь-чого незалежного від Я. Адже при інтерпретації Я як абсолютно самодостовірного під знак питання ставиться існування самодостатнього зовнішнього світу та інших Я, які постають невіддільними від самого Я.

Тому некласичне тлумачення Я якраз намагається, в першу чергу, подолати ті труднощі, з якими зіштовхнулося класичне. Найбільше для утвердження некласичного розуміння Я зробили феноменологія Е.Гуссерля та залежні від неї дослідники (Ж.П.Сартр, М.Мерло-Понті), аналітична філософія, психоаналіз З.Фрейда та залежні від нього дослідники (наприклад, французький психоаналіз Ж.Лакана та Ж.Дельоза), генетична епістемологія Ж.Піаже тощо.

Основними рисами *некласичного* тлумачення Я є:

- 1) Я нерозривно пов’язане з тілом, у якому воно суще (причому, як в онтологічному плані: Я не існує поза тілом як центр емпіричної діяльності; так і в генетичному: наприклад, за Ж.Піаже та Ж.Лаканом, першоданим є власне тіло, а Я постає похідним від цієї першоданості утворенням);
- 2) Заперечення цілковитої самоочевидності Я та його прозорості для себе (наприклад, психоаналіз З.Фрейда відкрив факт незнання Я глибинних станів власної психіки та залежність свідомого від несвідомих порухів);

- 3) Розгляд Я як продукту комунікативних взаємодій з іншими людьми (іншими свідомостями, Іншими Я), що передбачає визначення та вивчення феномену Я через його сутнісний зв'язок з Іншим.

Тобто, врешті-решт, основні тези неklasичного тлумачення Я концентруються навколо критики класичного уявлення про Я як самодостатнє та абсолютне, позбавлене будь-якої емпіричної навантаженості.

В.Лекторський вважає також за можливе вести мову про пост-класичне розуміння Я як критичні зауваження стосовно тез неklasичного тлумачення. Основними рисами *пост-класичного* тлумачення Я він вважає:

1) текстова втіленість Я: мова йде про розгляд Я не лише як центру певної тілесної оболонки, але як центру певних текстів-файлів (так зване „файлове Я”). Таке уявлення пов'язане з розвитком цифрових технологій і телекомунікацій (наприклад, випадок он-лайн спілкування з Іншими Я), а також досліджень з проблем штучного інтелекту. Проблема тут полягає в тому, що одне й те ж Я може бути втіленим у різні оболонки (тексти, файли) одночасно, а це потребує уточнення нашого розуміння процесів ідентифікації тощо;

2) Зникнення Я як результат комунікативних впливів. Таке розуміння пов'язане із загальними уявленнями постструктуралістів та постмодерністів (чи дослідників, що залежні від цих двох традицій) про „смерть автора”, „смерть суб'єкта” тощо внаслідок їхнього розчинення у всеохопних структурах (з цієї позиції, наприклад, не людина є носієм мови, а людина виступає лише засобом, через який Мова говорить себе).

Стосовно пост-класичного тлумачення Я слід зауважити, що воно перебуває в процесі формування, а тому не може бути (принаймні, поки-що) адекватно оціненим.

Підходи до мовно-мисленнєвого відношення.

Взаємодія мислення і мови, залежність мислення від мовного вираження та мови від поняттєвого мислення трактується по-різному, часто навіть суперечливо. Це викликано, головним чином, двома причинами:

- по-перше, акцентуванням того чи інакшого дослідника на певному аспекті взаємодії мови та мислення – наприклад, на психічному, психофізіологічному, лінгвістичному, психолінгвістичному, соціальному, семіотичному, гносеологічному, логічному;
- по-друге, непроясненістю та змішуванням кількох понять: „мова”, „мовлення”, „свідомість”, „мислення”.

Тобто, при аналізі відношення між мисленням та мовою потрібно брати до уваги вказані аспекти та відмінність між поняттями.

Приймемо такі визначення. Вихідним поняттям є „свідомість”. Адекватне та повне визначення свідомості навряд чи можна запропонувати. Але важливо брати до уваги, що свідомість включає,

- з одного боку, суб'єктивне переживання подій зовнішнього (об'єктивного) світу і життя самого індивіда. Це точка зору В.Лекторського, яка до певної

міри перегукується з діалектико-матеріалістичною позицією: свідомість – це суб'єктивне відображення об'єктивного світу;

- з другого боку, свідомість включає самодіяльне вписування окремих подій, явищ, вражень, відчуттів у тотальне поле інтелектуального предметного конструювання. Таке визначення В.Петрушенка робить акцент на творчій, конструктивній природі свідомості, а не лише на відображенні наявного.

Мислення також можна визначити по-різному, але слід враховувати наступні моменти:

- 1) мислення як когнітивний пласт свідомості входить до її складу;
- 2) мислення, як те, за допомогою чого здійснюється раціональне пізнання (пізнання на раціональному рівні);
- 3) мислення як процес інтелектуального оперування предметним змістом свідомості, процес функціонування свідомості.

Мова – у якнайширшому значенні – це знакова система, однією з функцій якої є вираження предметного змісту свідомості.

Мовлення – це процес оперування знаковою системою як вербальною (словесною) системою.

Виходячи з даних визначень феноменів та структур, які беруть участь у відношенні „мислення-мова” та „свідомість-мовлення”, можна зробити наступні висновки.

Потрібно говорити, перш за все, про дві групи позицій:

- ті, які співставляють свідомість, з одного боку, та мову чи мовлення, – з іншого;
- ті, які співставляють мислення, з одного боку, та мову чи мовлення, – з іншого.

1. у першій групі можна виділити такі підходи:

1.1. **інструменталізм**: мова та мовлення виступають інструментом свідомості.

Мова та мовлення належать до так званих ознак (проявів) свідомості. Тобто, потреба в мові та мовленні пов'язана з необхідністю зафіксувати той зміст, який не можна передати простою демонстрацією речей.

Якщо говорити більш загально, то мова – це необхідний зв'язок між дійсністю та свідомістю:

- з одного боку, через мову свідомість проявляється у світі (в дійсності);
- з іншого, мова відтворює дійсність (але не лише дійсність, бо тоді свідомість обмежувалася б лише відображенням), закріплюючи в чергуванні знаків інформацію про ті зв'язки та відношення речей, які нібито наявні в дійсності (хоча потрібно мати на увазі ще й важливий творчий, конструктивний потенціал свідомості, яка сама творить зв'язки та відношення, оскільки з точки зору саме свідомості (її еталонних вимірів) відбувається „розташування” явищ дійсності по „шкалі” пов'язаності).

Отже, така позиція акцентує на мові як інструменті свідомості.

1.2. „**послаблений**” інструменталізм: мова виступає необхідним для свідомості засобом пов'язування та відділення свідомості та предметної дійсності.

Така позиція дещо ослаблює інструментальність мови, оскільки зв'язок, який вона встановлює між мовою та свідомістю, також узалежнює свідомість від мови.

Вона стверджує, що мова (слово) знаходиться між свідомістю та предметом та бере участь у бутті обох. Її функція полягає у:

- відділенні свідомості від предметної дійсності – і таким чином свідомість відрізняє уявлення від предмета (уявлення виникає завдяки слову);
- пов'язуванні предмета та свідомості, оскільки без слова уявлення не могло б стати знаком того, що переживається (усвідомлюється).

Таким чином, завдяки наявності у мови функції відділення та пов'язування – свідомість узалежнюється від мови, оскільки слово – це вимовлена сутність предмета, і саме в такому вигляді може перш за все передаватися історико-культурно від свідомості попередніх поколінь до свідомості наступних.

2. у другій групі можна виділити наступні підходи:

2.1. **детермінізм**: мова визначає та формує мислення.

Більшість теорій, які виходять з такої позиції, головний свій засновок вбачають у тому, що існують різноманітні мови, а тому й намагаються встановити факт різноманітності мисленнєвих схем (за принципом: „Кожен народ (носій мови) мислить по-своєму”). До таких теорій належать:

- а) теорія В. фон Гумбольдта (1767-1835);
- б) теорія так званого неогумбольдтіанства (Й.Вайсбергер, Й.Трір);
- в) теорія (гіпотеза) лінгвістичної відносності Б.Уорфа та Е.Сепіра (1930-ті рр.);
- г) теорія О.Потебні (1835-1891) – частково.

Пояснимо коротко зміст кожної з них.

а) В. фон Гумбольдт вважає, що мислення та мова перебувають у нерозривній єдності, але провідна роль належить мові, яка визначає та формує мислення в тому сенсі, що мовне опосередкування предметності дозволяє зробити її змістом мислення, відкриває можливість мислення про світ;

б) неогумбольдтіанство поділяється на два напрями, які сформувалися та розвивалися незалежно один від одного у 1920-40-их рр.:

- європейське (Й.Вайсгербер, Й.Трір)
- американське (Е.Сепір, Б.Уорф)

Базовий принцип неогумбольдтіанства: постулат про неповторну своєрідність концептуальних схем, що лежать в основі конкретних мов.

Цей принцип можна звести до таких трьох тез:

- 1) кожна мова унікальна з точки зору зафіксованої у ній мовної картини світу (а не лише структурно);
- 2) спосіб мислення народу, що говорить на тій чи іншій мові, визначається даною мовою (наприклад, Й.Вайсгербер говорив про „стиль присвоєння дійсності” засобами мови);
- 3) як наслідок, спосіб мислення кожного народу є унікальним.

Проблема, яка виникає при прийнятті такої точки зору полягає в тому, яка саме мова визначає мовну картину світу (концептуальні схеми) у білінгвів або людей, які просто добре володіють кількома мовами.

Експериментальний шлях виявлення вказаних залежностей не дав однозначно трактованих результатів (наприклад, якщо запропонувати носіям різних мов розкласти кольорові листки по групах, ігноруючи різницю у *відтінках* того чи іншого кольору, то мовці-франкофони, германофони та англофони схильні складати в одну групу сині та блакитні картки (бо в їхній мові існує лише відповідно „bleu”, „blue”, „blau”), тоді як, наприклад, українці схильні їх розводити по різних групах. *Але при потребі більшої концептуалізації* ті ж англофони можуть вжити словосполучення „light blue”, та „dark blue”, а германофони „himmelblau” та „dunkelblau”);

в) гіпотеза лінгвістичної відносності Е.Сепіра (1884-1939) та Б.Уорфа (1897-1941) полягає у тому, що сприйняття фактів дійсності (включно з їхнім осмисленням) детермінується мовою того, хто сприймає. Світ, те, що ми сприймаємо, є „хаосом сприйняття”, який „впорядковується” мовою. Врешті-решт, усі вищі рівні мислення зумовлюються, залежать від характеру та структури мови.

Базуючись на дослідженнях мови індіанців хопі, Е.Сепір та Б.Уорф прийшли до висновку, що мова впливає на сприйняття світу по базових категоріях (*простору, часу* тощо). Зокрема, хопі поділяли всі події не на „минуле”, „теперішнє” і „майбутнє”, а на „дане об’єктивно” та „суб’єктивно” (яке включало у свій зміст „минуле” і „майбутнє”).

Продовженням ідей Е.Сепіра та Б.Уорфа слід вважати так звану „феміністичну лінгвістику” (до її вимог належить, наприклад, заміна словотвірної частки „-man” на „-person” („policeman” на „policerperson”), яка як гадають, вплине на зміну самого ставлення до жінки як істоти підлеглої);

г) О.Потебня намагається не так сильно акцентувати на визначальності мови, оскільки визнає певну сферу універсальних (спільних для всіх народів) структур мислення. Але він вважає, що мислення без мови не буває, бо воно твориться за допомогою мови і мова у цьому процесі є першою за часом подією.

Основний недолік усіх цих теорій в тому, що вони не можуть пояснити існування загальнолюдського характеру мислення, тобто, універсального понятійного устрою людського мислення.

2.2. вербалізм: мислення може існувати лише на базі мовного матеріалу. Найбільш характерна його теза – „немає мови без мислення і мислення без мови”. Така точка зору можлива в тому випадку, якщо існує тенденція зводити процес мислення лише до вербалізованого мовлення, а то й до внутрішнього промовляння. Відповідно, вербалісти вважають, що думки людини можуть існувати лише на базі мовного матеріалу, у формі окремих слів та виразів. Таким чином, думка пов’язується з її звуковою формою.

2.3. антивербалізм – позиція, яка протилежна до вербалізму, виходить з того, що знаки (мова) є відносно самостійними та не закріплені жорстко за гносеологічними образами.

Антивербалісти (зокрема, такої позиції так чи інакше дотримуються П.Алексєєв, А.Панін, В.Лекторський) пропонують також розрізняти щонайменше вербальне та невербальне мислення (Алексєєв, Панін), або взагалі говорити про три типи мислення (Лекторський):

- мислення на основі сприйняття (знаходить вираз в переструктуруванні поля сприйняття при, наприклад, вирішенні геометричних завдань, дослідженні географічних карт, різноманітних схем тощо);
- мислення на основі наочних уявлень (комбінування, аналіз та синтез... уявлень в мисленні музиканта, письменника, шахіста тощо);
- мислення на основі мови (частіше за все це раціонально-поняттєве, абстрактне мислення).

Існує ще й психологічна класифікація мислення на образне та поняттєве.

Всі ці класифікації підкреслюють те, що виправдано говорити про невербальне мислення, а також про те, що в реальному мисленневому акті з'єднані як рівні (чуттєвий/раціональний), так і форми (образ/поняття), – звідси впливає з'єднаність вербальних форм та невербальних. Наприклад, сприймаючи, скажімо, конкретний „стіл”, людина мислить, тобто:

- з одного боку, стверджує існування столу в чуттєвому аспекті;
- з іншого, використовує форму абстрактного мислення (поняття).

Тобто, згідно з Г.Гегелем, мова виражає по суті лише загальне, але те, що мислиться – це окреме, особливе.

Базова

1. Иванов А.В., Миронов В.В. Университетские лекции по метафизике. – М.: „Современные тетради”, 2004. – 647 с.
2. Карамішева Н.В. Логіка. Пізнання. Евристика: Посібник для студентів та аспірантів. – Львів: Астролябія, 2002. – 352 с.
3. Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256с.
4. Марчук М. Проблема соціокультурної зумовленості наукового знання: екстерналізм, інтерналізм і соціокогнітивний потенціалізм // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 350-351. Філософія. – Чернівці: Рута, 2007. – С.3-7.
5. Микешина Л. А. Философия науки : Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: учеб. пособие / Л. А. Микешина. – М. : Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. – 464 с.
6. Миронов В.В., Иванов А.В. Онтология и теория познания: Учебник. – М.: Гардарики, 2005. – 447 с.
7. Петрушенко В.Л. Епістемологія як філософська теорія знання. – Львів: Видавництво Державного університету „Львівська політехніка”, 2000. – 296 с.
8. Петрушенко В.Л. Філософія істини: істина в історико-філософських підходах та концепціях // Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. – Філософські науки. – 2004. – № 498. – С. 3-16.
9. Разум и экзистенция: Анализ научных и вненаучных форм мышления. – СПб.: РХГИ, 1999. – 402 с.
10. Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки : Учебник / Е. В. Ушаков. – М. : Издательство „Экзамен”, 2005. – 528 с. – (Серия „Учебник для вузов”).
11. Философия и методология познания: Учебник для магистров и аспирантов — Санкт-Петербургский университет МВД России; Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности; СПбГУ; СПбГАУ; ИпиП (СПб.) / Под общ. и науч. ред. В.Л. Обухова, Ю.Н. Солонина, В.П. Сальникова и В.В. Васильковой. – СПб.: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности «Университет», 2003. – 560 с.
12. Философия науки в вопросах и ответах : Учебное пособие для аспирантов / В. П. Кохановский [и др.]. – Ростов н/Д : Феникс, 2006. – 352 с. – (Высшее образование).
13. Философия науки : учеб. пособие для вузов / под ред. С. А. Лебедева. – Изд. 5-е, перераб. и доп. – М. : Академический Проект; Альма Матер, 2007. – 731 с. – („Gaudeamus”).
14. Философия о предмете и субъекте научного познания / Под ред. Э.Ф. Караваева, Д.Н. Разеева. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – 314с.
15. Цофнас А.Ю. Гносеология: Учебное пособие. – К.: Алерта, 2005. – 232 с.

16. Штанько В. И. Философия и методология науки. Учебное пособие для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов / В. И. Штанько. – Харьков : ХНУРЭ, 2002. – 292 с.

Допоміжна

1. Европейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том другий. – К.: Дух і літера, 2011. – 488 с.
2. Куртц П. Новый скептицизм: Исследование и надежное знание / Пер. с англ. и предисл. В.А.Кувакина. – М.: Наука, 2005. – 360 с.
3. Лекторский В.А. Субъект, объект, познание. – М.: Наука, 1980. – 357 с.
4. Наука глазами гуманитария / Отв. ред. В.А. Лекторский. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 688 с.
5. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2010.
6. Новейший философский словарь. 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
7. Общие проблемы философии науки : Словарь для аспирантов и соискателей / сост. и общ. ред. Н. В. Бряник; отв. ред. О. Н. Дьячкова. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2007. – 318 с.
8. Петрушенко В.Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія: Монографія. – Львів: „Ахілл”, 2005. – 320 с.
9. Понятие истины в социогуманитарном познании / Отв. Ред. А.Л.Никифоров. – М.: ИФРАН, 2008. – 212 с.
10. Пружинин Б.И. Ratio serviens? Контуры культурно-исторической эпистемологии. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2009. – 423 с.
11. Современный философский словарь / Под общ. ред. д.ф.н., проф. В.Е.Кемерова. – 2-е изд., испр. и доп. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: „ПАНПРИНТ”, 1998. – 1064 с.
12. Субъект, познание, деятельность. – М.: Канон+, ОИ «Реабилитация», 2002. – 720 с.
13. Философия сознания: классика и современность: Вторые Грязновские чтения. – М.: Издатель Савин С.А., 2007. – 480 с.
14. Філософський енциклопедичний словник / Гол. ред. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
15. Эпистемология: перспективы развития / Отв. ред. В.А.Лекторский; отв. секр. Е.О.Труфанова. – М.: „Канон+, РООИ „Реабилитация”, 2012. – 536 с.